

บทที่ ๕

นโยบาย ความต้องการและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
ในสมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๒๕)

นโยบาย ความต้องการและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยา
บรมมหาศรีสุริยวงศ์ในรัชกาลนี้ อาจแบ่งศึกษาออกได้เป็น ๒ ระยะ คือ

๑. ระยะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๑๖)
๒. ระยะเมื่อพ้นจากเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (พ.ศ. ๒๔๑๖ - ๒๔๒๕)

ทั้งนี้อาจแบ่งนโยบายและความต้องการทางการเมืองของท่านออกได้เป็น
๒ แนวทางใหญ่ ๆ คือ

- ก. การสืบต่อนโยบายและความต้องการทางการเมืองเดิม คือการสืบทอด
อำนาจและอิทธิพลทางการเมืองต่อจากบิดา และการตระหนักถึงภัยการคุกคามจากตะวันตก
- ข. ความคิดเห็นทางการเมืองซึ่งออกมาในรูปของความขัดแย้งระหว่าง
คนรุ่นเก่า (สมเด็จพระยาฯ) กับคนรุ่นใหม่ (โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

ก. การสืบต่อนโยบายและความต้องการทางการเมืองเดิม ในรัชกาลนี้
สมเด็จพระยาฯ ยังคงสืบต่อนโยบายและความต้องการทางการเมืองเดิมโดยสามารถ
พิจารณาได้จากบทบาททางการเมืองของท่านตามระยะเวลาดังนี้

ระยะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน บทบาททางการเมืองที่สำคัญได้แก่

๑. การจัดการเรื่องสืบราชสมบัติ
๒. การทำนุบำรุงบ้านเมือง
๓. การรักษาความสงบภายใน
๔. การต่างประเทศ

๑) การจัดการเรื่องสืบราชสมบัติ หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ สวรรคตแล้ว ที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีอื่นมีสมเด็จพระยาฯ เป็นประธานได้พร้อมใจกันอัญเชิญเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณตกษานาดขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แต่เนื่องจากยังทรงพระเยาว์ (มีพระชนมายุ ๑๕ พรรษา) ที่ประชุมจึงเห็นควรให้สมเด็จพระยาฯ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไปจนกว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงผนวช ซึ่งหมายความว่าทรงเจริญวัยเป็น "ผู้ใหญ่" ที่จะปกครองบ้านเมืองด้วยพระองค์เองได้ หลังจากนั้นสมเด็จพระยาฯ ได้ขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนบารามปรบัณ (มีศักดิ์เป็น "อา" ของรัชกาลที่ ๕) ช่วยในงานด้านที่ท่านไม่ชำนาญคือเป็นผู้สำเร็จราชการพระคลังมหาสมบัติและสำเร็จราชการในราชกิจ ทั้งนี้ด้วยเหตุผลที่ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนบารามฯ ทรงเคยทำราชการมีประสบการณ์ในงานด้านนี้มาถึงสองรัชกาลแล้ว แต่เหตุผลที่แท้จริงคงเป็นเพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนบารามฯ ทรงเป็นบุคคลที่ไม่เป็นอันตรายต่อสมเด็จพระยาฯ ท่านต้องการให้พระองค์มาเป็น "กันชน" ระหว่างท่านกับรัชกาลที่ ๕ เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดความขัดแย้งกันขึ้นอย่างรุนแรงก็เป็นได้ พร้อมกันนั้นก็ประชุมโดยกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่เรื่องนี้ไม่เป็นมติเอกฉันท์ของที่ประชุม มีเสียงคัดค้านจากกรมขุนวรจักรธรานุภาพ พระเจ้าน้องยาเธอในรัชกาลที่ ๔ ว่า การตั้งผู้จะดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ พระมหาอุปราชควรเป็นตามพระบรมราชโองการ ไม่ใช่เป็นกิจของที่ประชุม ซึ่งคงสร้างความไม่พอใจให้แก่สมเด็จพระยาฯ ท่านจึงได้ย้อนถามว่า "ที่ไม่ยอมนั้นอยากจะเป็นเองหรือ"^๑ ในที่สุดด้วยอำนาจและอิทธิพลของสมเด็จพระยาฯ จึงทำให้ที่ประชุมจำเป็นต้องยอมรับการตั้งวังหน้า

จากบทบาทของสมเด็จพระยาฯ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ มาจนถึงช่วงนี้จะเห็นได้ว่าท่านอยู่ในฐานะเป็น "หลัก" ของแผ่นดินสมจริงทั้งที่รัชกาลที่ ๓ ทรงพยายามไว้

---

^๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓, จดหมายเหตุปลายรัชกาลที่ ๔... , หน้า ๒๖.

โดยเฉพาะเมื่อรัชกาลที่ ๕ สวรรคตแล้วท่านมีอำนาจเป็นล้นพินถึงขนาดที่ในการปฏิสังขรณ์ วัดพระศรีรัตนศาสดารามซึ่งเป็นวัดสำคัญสำหรับพระนคร บังท่านไค้กล่าวว่ “หาก สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ท่านไม่เขาช่วยแล้ว จะไม่สำเร็จ”^๑ ส่วนเจ้านาย พระบรมวงศานุวงศ์ในขณะนั้นทรงอยู่ในภาวะ “ไกลชั้น เลื่อมลาภ เลื่อมยศ” ดังขอความว่

...เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสดยราชสมบัติสืบมาขึ้น ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อนั้นพระเจ้าน้องยาเขออยู่ในวัยเยาว์ ทกพระองค์ ยังไม่สามารถจะทรงราชการไค้เป็นแกนสวไรไค้...ตามทีเลาปรากฏ ในหนังสือหลายแห่งว่ ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อนั้นพระเจ้าน้องยาเขอหลายพระองค์ ต้องพลัดพรากไม่คอยไค้พบปะสมากัน จนถึงชนเล็กจกกันแทบไม่คอยไค้ก็มี เรียกว่ ไกลชั้น เลื่อมลาภ และ เลื่อมยศ แต่ไค้ไค้อาศัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ไค้ ทรงสงเคราะห์ห้อมชู...^๒

ในสภาพเช่นนี้กทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ยุวชนศิรัยทรงเสเรา พระทัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่ทรงอยู่ในฐานะเสมือน “กษัตริย์หน” ผู้ไม่มีพระราช อำนาจไค้ ๆ จะทรง “ฟัง” พระญาติวงศ์ฝ่ายไค้ไค้ไม่ไค้ เพราะดูเหมือนตางทรงเกรงกลัว อำนาจและอิทธิพลของสมเด็จพระยาฯ กันเป็นส่วนใหญ่^๓

เรื่องที่น่าจะทวไรรัชกาลที่ ๕ ทรงไม่พอพระทัยอย่างยิ่งคือเรื่องการจัดวังหน่า ทั้งนี้ควยเหตุผล ๒ ประการ คือ

๑.ม.ร.ว.ศุภวดีน เกษมศรี (บูรบรวม) พระประวัติกรมหมื่นทิวารวงษ ประวัติ (พิมพ์แจกในงานฉลองครบ ๖ รอบของ ม.จ.วิชัยกร เกษมศรี ๒๔ สิงหาคม ๒๕๑๐), หน้า ๒๒.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒ - ๑๓.

^๓อ่านพระราชปรารภของรัชกาลที่ ๕ เกี่ยวกับเรื่องนี้ใน รัชยอนันต์ สมุทวณิช และชตศิยา กรรณสูต, เอกสารการเมือองการปกครองไทย พ.ศ. ๒๔๑๓ - ๒๔๓๓ (พระนคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช), หน้า ๔๓ - ๔๔ และหน้า ๑๒๖ - ๑๒๘.

ประการแรก ตามราชประเพณีนั้นพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจและพระราชอภิสิทธิ์ที่จะทรงเลือกพระมหากษัตริย์พระองค์เอง ดังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๔ รัชกาลแรกทรงกระทำ ด้วยเหตุนี้รัชกาลที่ ๕ ย่อมไม่พอพระทัยเป็นธรรมดาที่ทรงถูก "แย่ง" พระราชอำนาจและพระราชอภิสิทธิ์ในการเลือกรัชทายาท ซึ่งอาจเป็นผลให้ไม่โปรดกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญด้วย นอกจากนี้พระมหากษัตริย์ในรัชกาลก่อน ๆ ล้วนเป็นเจ้าของตำแหน่งพระอนุชาธิราชรวมพระราชนิเวศน์มกุฏราชกุมารเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ถึงแมกรวมพระราชวังบรมมหาศกดิ์พลเสพไม่ทรงอยู่ในลักษณะนี้ แต่ที่ทรงเป็นพระปิตุลาของรัชกาลที่ ๓ และทรงรวมรับราชการมาด้วยกัน แตกรวมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงศักดิ์เพียงชั้นพระเจ้าวรวงศ์เชอ จึงนับเป็นการยกบรรดาศักดิ์ข้ามเจ้าฟ้าและพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินขึ้นเป็นมหาอุปราช นอกจากนี้วังหน้ายังมีพระชนมายุแก่กว่ารัชกาลที่ ๕ ถึง ๑๖ ปี จึงน่าจะทำให้เกิดปัญหา "ของว่างระหว่างวัยและความคิด" ขึ้นได้

ประการที่สอง กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงติดกับพระมหากษัตริย์แต่ก่อน ๆ ในข้อที่ทรงมีกำลังมากมายในวังหน้า ทั้งนี้เพราะในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดฯ ให้เพิ่มเครื่องราชูปโภค และตำแหน่งข้าราชการวังหน้า พระราชทานพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ เป็นจำนวนมากจนเกือบทัดเทียมกับพระเจ้าแผ่นดิน ข้อที่สำคัญยิ่งคือ การที่ฝ่ายวังหน้าสามารถมีทหารบกและทหารเรือได้ เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ทางที่ถูกต้องแล้ว กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญควรจะทรงถูกลดเครื่องยศและข้าราชการฝ่ายวังหน้าลงเพียงเท่ากับพระมหากษัตริย์ในรัชกาลที่ ๓ หรือจะลดลงกว่านั้นอีกก็สมควร เพราะกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเป็นพระองค์เจ้าวังหน้าทรงศักดิ์ต่ำกว่ากรมพระราชวังบวรมหาศกดิ์พลเสพ แต่ปรากฏว่ากรมพระราชวังบวรวิชัยชาญยังทรงมีเครื่องยศและข้าราชการบริพารตลอดจนทหารบก ทหารเรือ เหมือนทรงมีรัชทายาทของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ

สาเหตุทั้ง ๒ ประการนี้มีส่วนทำให้เกิดเหตุร้ายคือ การขัดแย้งระหว่างวังหลวงและวังหน้าอย่างรุนแรงใน พ.ศ. ๒๔๑๓ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงทำให้คิดว่า เหตุใดสมเด็จพระเจ้าพระยา จึงยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ เหตุผลสำหรับเรื่องนี้อาจ

วิเคราะห์ใ้ไกลหลายประการตามความคิดเห็นของบุคคลต่าง ๆ ดังนี้

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงวิเสศผลว่า ตามความเห็นของนร
เหตุการณ์ในครั้งนั้น โดยมากคิดว่ากรณีที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทำการเช่นนั้นก็เพราะท่าน
เกรงว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราชอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทรงเจริญวัยขึ้น เกิดไม่พอพระราช
หฤทัยที่มีผู้วาระการแผ่นดินก็จะทรงชวนชวายเป็นเอาท่านออกจากตำแหน่ง ท่านจึงคิดให้มี
พระมหากษัตริย์ขึ้นสำหรับก็คิดกับพระราชอำนาจ การที่ท่านเลือกกรมหมื่นนเรศวรวิชัยราชาเป็น
พระมหากษัตริย์ก็ควยเห็นว่า กรมหมื่นนเรศวรวิชัยราชาคงเข้ากับ "วังหลวง" ไม่ได้ ดังนั้นทั้ง
"วังหลวง" และ "วังหน้า" ก็ต้องอาศัยท่าน ซึ่งจะพาให้ตำแหน่งของท่านมั่นคง คนทั้ง
หลายมักเข้าใจกันว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราช คิดเรื่องขึ้นในเวลาเมื่อรัชกาลที่ ๔ จะเสด็จ
สวรรคต แต่ความจริงแล้วสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้คิดการนี้มาก่อน และโคกรามบังคมทูล
ให้รัชกาลที่ ๔ ทรงทราบซึ่งอาจไม่ทรงเห็นชอบด้วยแต่ก็ไม่อยากขัดใจสมเด็จพระนเรศวรมหาราช^๑
อย่างไรก็ดีต่อมาได้ทรงแสดงว่าคลายความความคิดเห็นของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ดังโปรดกา
ให้กรมหมื่นนเรศวรวิชัยราชาปฏิบัติงานอยู่กับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กรมขุนพิษณุตนุหลายครั้ง

นอกจากนี้สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงสันนิษฐานว่า ในเวลาที่พระบาท
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สวรรคต สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจากมาลงทรงพระเยาว์มีพระชันษา
เพียง ๑๓ พรรษา ส่วนพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงพระชนม์มีพระชันษาถึง ๖๒
พรรษา ถ้าพระองค์เสด็จสวรรคตขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจากมาลงทรงพระเยาว์เช่นนี้
ก็จะคงมีผู้อื่นวาระการแผ่นดินแทนพระองค์ไปจนกว่าจะทรงเจริญพระชันษาที่จะว
าระการบ้านเมืองไ้เอง ซอนี้เป็นเหตุให้คนทั้งหลายขณะนั้นพากันวิตกว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
จะชิงราชสมบัติ กิตติศัพท์ความหวาดหวั่นเช่นนั้นยอมเป็นเหตุให้ท่านเกิดความ
ลำบากใจ อีกประการหนึ่งเวลานั้นพวกข้าราชการที่รับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ก็มีอยู่มาก

^๑สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงวิเสศผลว่า พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๕, หน้า ๑๑๑.

ถาพานเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน คงจะมีผู้รังท่านมากขึ้น ทั้งนี้เพราะเป็นการพ้นวิสัยที่จะบังคับบัญชาการให้ชอบใจคนไปใครทั้งหมด พวกที่ไม่ชอบท่านก็จะพากันคิดร้ายควยประการต่าง ๆ เช่น กราบทูลยุยงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้เ็นอริกับตัวท่าน ก็จะทำให้เป็นผลกระทบบระเทือนไปถึงการวาระการบ้านเมืองควย ประกอบกับเวลานั้นฝรั่งกำลังเข้ามามีอำนาจในเอเชียยิ่งกว่าแต่ก่อนและโคแฉือทธิพลเข้ามาถึงเมืองไทยควย ดังนั้น ผู้มีสติปัญญาเช่นสมเด็จพระยาฯ จึงยอมคิดไตรตรองและหาทางแก้ไขปัญหาดังกล่าว รึ่งมีอยู่ ๒ วิธีคือ วิธีแรกหาบต้องไม่เป็นผู้วาระการแผ่นดิน วิธีที่สองถาพานจำเป็นต้องเป็นผู้วาระการแผ่นดิน ก็ให้มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นเครื่องป้องกันมิให้คนทั้งหลายสงสัยวาทานจะชิงราชสมบัติ ทานคงคิดว่าวิธีที่สองเหมาะสมที่สุดจึงโคเลือกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นพระมหากุปราศ นอกจากนี้ทานอาจคิดอีกว่าแม่วาระรัชกาลที่ ๕ ไมโคตรงเลือกพระมหากุปราศเองก็ไม่เป็นการเสี่ยงภัยในเรื่องสืบราชสันตติวงศ์ ทั้งนี้เพราะกรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระชันษาแก่กว่ารัชกาลที่ ๕ ถึง ๑๖ ปีซึ่งตามฉิรรมคากงจะสิ้นพระชันษาไปก่อน ควยเหตุนี้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญก็ไม่มีช่องทางจะได้สืบราชสมบัติ

อนึ่ง ยังมีเหตุฉลอีกประการหนึ่งคือ สมเด็จพระยาฯ อาจเห็นวาระที่รัชกาลที่ ๕ ขึ้นครองราชย์นั้นกำลังทรงประชวรอยู่ ทานอาจเกรงไปวาทาพระองค์เสด็จสวรรคต อาจเกิดเหตุร้ายขึ้นฉาเป็นเช่นนั้นจริงการยกกรมหมื่นบวรฯ เป็นวังหนายอมเป็นประโยชน์แก่ตัวทาน?

อย่างไรก็ดีเราไม่อาจทราบความคิดเห็นที่แท้จริงของสมเด็จพระยาฯ โคแต่เมื่อพิจารณาสถานการณ์บ้านเมืองทั้งภายในและภายนอกในขณะนั้น การตั้งวังหนายเป็นการกระทำที่ฉลาดเฉียบแหลมเป็นประโยชน์ทั้งในคานส่วนตัวและส่วนรวม ทั้งนี้เพราะฉาเกิดเหตุการฉยงยากขึ้นจริงสมเด็จพระยาฯ ยอมสามารถแก้ไขปัญหาคอทันทวงที่

---

๑ พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ ร.ที่ ๑๓๕ คิงวัน ๕ ๑ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๓๖ ถึงสมเด็จพระยาฯ กรมพระยาบวรฯ และพระราชเลขาหลวงวันอังคาร ขึ้น ๑๓ เดือน ๔ ปีกุน สัปตศก อ่างกิงใน ฉวีรุฉี สุทธิสังคราม, สมเด็จพระยาฯ ... เลม ๑ หน้า ๔๔๕ - ๔๔๖ และหน้า ๔๔๘ - ๔๔๙.

จะเห็นความหมายของสมเด็จพระยา ในเรื่องนี้เป็นการศึกษาความกึกก้องทางการเมืองเดิมของท่าน นอกจากยังแสดงให้เห็นการเจริญรอยตามบิดาของท่าน คือ การนำเรื่องการสืบราชสมบัติซึ่งเป็นเรื่องสำคัญชาติประมุขใหญ่ของบ้านเมืองเพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่ตนนั้นโดยผ่านที่ประชุมซึ่งโดยความเป็นจริงมันนั้นเป็นไปโดยความเห็นชอบของท่านอยู่ก่อนแล้ว แต่สมเด็จพระยา "กาวโน" ไกลกว่าบิดา คือ ท่านได้ใช้อิทธิพลหนุนให้ที่ประชุมเลือกตั้งวังหน้าพระมหากษัตริย์เอง เป็นการโสมมิตที่ประชุมสร้างความชอบธรรมให้แก่การตั้งวังหน้า ขณะเดียวกันก็เป็นการแสดงการทำท้าวอำนาจพระมหากษัตริย์อย่างเห็นได้ชัดด้วย อย่างไรก็ตามก็อาจสรุปได้ว่าสมเด็จพระยา ได้ทำให้การสืบราชสันตวงศ์เป็นไปโดยราบรื่น ท่านสามารถทำให้ความระแวงสงสัยที่ว่าท่านจะแย่งชิงราชสมบัติอันคลาดลงได้ด้วยการตั้งวังหน้า นอกจากนี้เพื่อมิให้ท่านต้องเข้าไปมีเรื่องกับพระมหากษัตริย์โดยตรงท่านได้ตั้งสมเด็จพระยา กรมขุนบวรราบฯ เป็นผู้สำเร็จราชการร่วมกับท่านทั้งนี้โดยที่ท่านต้องพิจารณาไตร่ตรองแล้ววามบุคคลดังกล่าวจะต้องมีคุณสมบัติเหมาะสมกับสภาพการณ์ในขณะนั้น กับทั้งไม่เป็น "ภัย" ต่อราชบัลลังก์และที่สำคัญต้องไม่เป็น "ภัย" ต่อตัวท่านเอง วังหน้าและสมเด็จพระยา กรมขุนบวรราบฯ ทรงอยู่ในชายค้ำกล่าว^๑ แต่การที่ท่านจะตั้งเจ้านายทั้งสองพระองค์ด้วยตนเองยอมไม่เป็นการศึกกับตัวท่านในข้อที่ว่าจะทำให้ถูกตำหนิจากคนทั้งหลายโดยเฉพาะชาวตะวันตกได้ว่าท่าน "เล่นพวก" อย่าง "โจ่งแจ้ง" ท่านจึงใช้วิธีโสมมิตที่ประชุมเป็นการสร้างความชอบธรรมต่อความต้องการของท่านอย่างฉลาดและ "ทันสมัย" ตามแบบตะวันตกในประเด็นของการแสดงความเป็นประชาธิปไตย ดังนั้น การปกครองในช่วงนี้จึงดูเหมือนกระจายไปยังบุคคลต่าง ๆ แต่โดยจริงแล้วเป็นไปตามแผนการที่สมเด็จพระยา ผู้มีอำนาจและวิทธิพลสูงสุดวางไว้ ซึ่งในเวลาที่ท่านมีอำนาจอย่างเต็มที่ ทุกอย่างก็ดูสงบราบรื่นอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของท่าน แต่เมื่อท่านหมดอำนาจลง "คลื่นใต้น้ำ" ที่มีอยู่ก็ระเบิดกลายเป็น

^๑สำหรับพระประวัติและบทบาทของสมเด็จพระยา กรมขุนบวรราบปรบักัน ฐิ รายละเอียดใน จุรีรัตน์ เกียรติสุนทร, "บทบาททางการเมืองและการปกครองของสมเด็จพระยาพามหามาลา กรมพระยาบวรราบปรบักัน (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๒๔)", วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๓.

เป็นวิกฤตการณ์ทางการเมืองใน พ.ศ. ๒๔๑๓ อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงดินและ
ตลอดสมัยผู้สำเร็จราชการ เหตุการณ์เป็นไปอย่างปกติ ไม่เปิดโอกาสให้เกิดการแทรกแซง
จากมหาอำนาจตะวันตก

ขอสังเกตเกี่ยวกับ

สมเด็จพระยา ในส่วนนี้อีก

ประการหนึ่งซึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลจากบิดาคือ เมื่อมีงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๑๑ รัชกาลที่ ๕ จะโปรดฯ เลื่อนให้สมเด็จพระยา ซึ่งขณะนั้นเป็น
เจ้าพระยาศรีสุรยวงษ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระยา แต่ท่านปฏิเสธ โดยอ้างว่ามีบิดาและอา
ของท่านเป็นสมเด็จพระยา อยู่ได้ไม่เท่าไรก็ถึงแก่พิราลัย ท่านจึงขอเป็นเพียง
เจ้าพระยาศรีสุรยวงษ์ไปพลางก่อน อย่างไรก็ตามใน พ.ศ. ๒๔๑๒ รัชกาลที่ ๕ ได้โปรดฯ
ให้ท่านมีอำนาจสิทธิ์ขาดราชการทั้งปวงถึงประหารชีวิตคนที่มีโทษหนักซึ่งอุกฤษฏ์ได้ และ
ได้รับพระราชทานศักดินา ๓๐,๐๐๐ (เทียบเท่ากับสมเด็จพระยา) ถือตราสุริยมณฑล
กับตราพระหรรษภักดิ์ประจำตัว ต่อมา พ.ศ. ๒๔๑๖ เมื่อท่านพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดิน และรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงปกครองประเทศด้วยพระองค์เองแล้ว ท่านจึงได้
ยอมรับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นสมเด็จพระยา เป็นการยากที่จะ
หาเหตุผลมาอธิบายว่าสาเหตุที่แท้จริงเบื้องหลังการปฏิเสธบรรดาศักดิ์ "สมเด็จพระยา"
คืออะไร เพราะว่าไม่ว่าท่านจะเป็นเจ้าพระยาหรือสมเด็จพระยา ท่านก็มีอำนาจอย่าง
ล้นเหลือในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินผนึกกับบิดาของท่านจึงถือเป็นสมุหพระกลาโหมโดย
ละทิ้งตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังแล้วก็จะสูญเสียอำนาจและอิทธิพลโดยเฉพาะด้าน
เศรษฐกิจ และการติดต่อกับต่างประเทศไปอย่างสิ้นเชิง บิดาของท่านจึงปฏิเสธตำแหน่ง
สมุหพระกลาโหมดังกล่าวมาแล้ว มีทางที่อาจอธิบายได้ คือ ในขณะที่เป็นผู้สำเร็จราชการ
แผ่นดินซึ่งอยู่ในฐานะที่มีทั้งคนรัก เกรงกลัว และระแวงสงสัย สมเด็จพระยา จึง
ต้องระวังตัวมากที่จะไม่ให้ความระแวงสงสัยนั้นทำให้ท่านเคืองโกรนใจ และเป็นเครื่อง
บั่นทอนความสามัคคีในชาติ ซึ่งเป็นสิ่งไม่พึงปรารถนาอย่างยิ่งเพราะในขณะนั้นประเทศ
กำลังถูกคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตกอย่างค่อนข้างรุนแรง ท่านจึงปฏิเสธบรรดาศักดิ์
สมเด็จพระยา ซึ่งเป็นบรรดาศักดิ์สูงสุดของข้าราชการซึ่งน้อยคนนักจะได้เป็น แม้

รัชกาลที่ ๑ เองก่อนจะขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงได้รับบรรดาศักดิ์เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกมาก่อน ประวัติศาสตร์ทางการเมืองเวลานี้จะทำให้สมเด็จเจ้าพระยาฯ ตระหนักถึงความเป็นไปได้ที่เรื่องนี้จะทำให้คนซึ่งระวางสงสัยอยู่แล้วยิ่งระวางสงสัยในตัวท่านมากขึ้น เมื่อเหตุการณ์ทางการเมืองตอนปลายรัชกาลที่ ๔ ต่อรัชกาลที่ ๕ ส่อไปในทางที่แสดงให้เห็นว่าฐานะขององคพระมหากษัตริย์ คือรัชกาลที่ ๕ จะไม่มั่นคงปลอดภัยจากอำนาจและอิทธิพลของเสนาบดี โดยเฉพาะตัวสมเด็จเจ้าพระยาฯ เอง ควยเหตุนี้เพื่อเป็นการ "ตัดไฟเสียแต่ต้นลม" สมเด็จเจ้าพระยาฯ จึงยื่นยันปฏิเสธบรรดาศักดิ์ "สมเด็จเจ้าพระยา" อย่างแข็งขันโดยชี้ขออ้างที่บิดาและอาของท่านในข้ออ้างโดยคร่าวแล้ว โดยที่ความเป็นไปได้ของเหตุผลเบื้องหลังของสมเด็จเจ้าพระยาฯ น่าจะมีความแตกต่างจากเหตุผลของบิดาและอาของท่านอยู่มาก ถ้าการวิเคราะห์เรื่องนี้เป็นจริงก็ย่อมแสดงว่าสมเด็จเจ้าพระยาฯ ใค้เนาเอาคุณธรรมของความกตัญญูภเวที่กอสถาบันพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี ความเชื่อในเรื่องฐานะชาติกำเนิดของบุคคล และการรักษาชื่อเสียงของวงศ์ตระกูลไม่ให้ใครถือว่าเป็นกบฏมาเป็นเครื่องระงับความทะเลาะเถียงทางการเมืองที่จะไม่เล็ดลมพระราชวงศ์ที่ปกครองประเทศ อย่างไรก็ตามการวิเคราะห์นี้เป็นแต่เพียงการคาดคะเนโดยใช้สภาพแวดล้อม ตลอดจนประวัติความเป็นมาทางการเมืองที่ใดจากกระบวนการเรียนรู้ในชั้นพื้นฐานมาเป็นเครื่องประกอบการพิจารณาโดยไม่มีหลักฐานการแสดงออกซึ่งความคิดของท่านโดยตรง เช่น บันทึกของท่าน เป็นต้น

๒) การทำงานบำรุงบ้านเมือง แบ่งออกเป็น

- ก. การจัดระเบียบราชการและพระราชานุกิจ
- ข. การก่อสร้างและการคมนาคม
- ค. การปรับปรุงคานกฎหมายและการส่งเสริมวรรณกรรม

ก. การจัดระเบียบราชการและพระราชานุกิจ เรื่องนี้ไม่ว่ามีความสำคัญมาก เพราะไม่เหมือนกับรัชกาลก่อน ๆ เนื่องจากการบังคับบัญชาราชการแผ่นดินเป็นสิทธิ์ขาดอยู่ที่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนการที่พระมหากษัตริย์ทรงปรึกษาและรับสั่งเมื่อเวลาเสด็จออกขุนนางครั้งแรกก่อน ดังนั้นสมเด็จเจ้าพระยาฯ จึงต้องคิดวิธีบริหารราชการใน

หน้าที่ของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินขึ้นใช้โดยแบ่งเป็นการจัดระเบียบราชการและการจัดพระราชานุกิจ ทั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อจะให้ราชการบ้านเมืองดำเนินไปโดยเรียบร้อยเป็นปกติ กับเพื่อฝึกหัดรัชกาลที่ ๕ ให้ทรงสามารถราชการแผ่นดินได้เองต่อไป สมเด็จพระยา ไคแมงสถานที่ประทับตั้งขากออกเป็นสองแห่งคือที่จวนของท่านเอง และในพระบรมมหาราชวัง ท่านเริ่มงานตั้งแต่ออก ๘ นาฬิกา ไปตรวจตราการต่อเรือ รับแขกพวกข้าราชการพม่าที่จวน แล้วเขาเป็นประธานการประชุมสังฆราชกรบ้านเมืองในพระบรมมหาราชวัง จากนั้นเขาเฝ้ารัชกาลที่ ๕ เพื่อกราบบังคมทูลแถลงราชการที่มีและที่ได้ส่งไปให้ทรงทราบ ถ้าบางวันไม่มีขอราชการซึ่งท่านจะต้องกราบทูลก็ไม่เข้าเฝ้า จากนั้นก็กลับจวน รับแขกที่เป็นคนสำคัญ เช่น เจ้านาย ข้าราชการผู้ใหญ่ และกงสุลต่างประเทศ บริภักษาหรือเรื่องราชการ ตอนค่ำก็ประชุมผู้ชำนาญการคือแปลหนังสือพงศาวดารจีนต่าง ๆ^๑ ส่วนการจัดพระราชานุกิจและพระราชกรณียกิจต่าง ๆ นั้น ท่านได้รวมกับสมเด็จพระยา กรมขุนบวรราชฯ และกรมพระสุครีพรัตนราชประยูร (ทรงเสด็จครั้งรัชกาลที่ ๕ มาแต่ทรงพระเยาว์) ช่วยกันจัดระเบียบถวายประกอบด้วยการให้ทรงศีล การถวายพระอักษรสำหรับชดศัตยอักษร การฝึกออกวาราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน (เท่าที่สั่งแยกจากเอกสารการออกวาราชการมีลักษณะเน้นให้ทรงฟังรายงานการรับจ่ายเงินแผ่นดินถึง ๒ ครั้งต่อ ๑ วัน) การหัดทหารมหาดเล็ก การทอดพระเนตรการก่อสร้าง การเสด็จออกรับฎีกาของราษฎร มีการเสด็จประพาสหัวเมืองและต่างประเทศเป็นครั้งคราว เพื่อให้ทรงศึกษาเหตุการณ์บ้านเมืองนั้น ๆ คั้งใน พ.ศ. ๒๔๑๓ ได้เสด็จไปสิงคโปร์และชวา ซึ่ง เป็นเมืองขึ้นของอังกฤษและฮอลันดาตามลำดับ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๑๕ เสด็จประพาสอินเดียซึ่ง เป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ กล่าวได้ว่าเวลาที่สมเด็จพระยา จัดให้รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสต่างประเทศทั้งสองครั้งนั้น ทำให้ทรงมีโอกาสทอดพระเนตรความเจริญที่ประเทศเมืองแม่ได้ทำไว้ในดินแดนอาณานิคมของตน เป็นเหตุให้ไคทรงนำมาปรับปรุง

^๑ ุรายละเอียดในสมเด็จพระยาจารย์ฯ พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๒๙๘ - ๒๔๐.

ความเจริญแกบ้านเมืองไทยในเวลาต่อมา เป็นหน้าสั่งเกล้าจากรเสด็จประพาสต่างประเทศ ดังกล่าว สมเด็จพระยา ไท้จ๊กให้เสนาบดีตระกูลขุนาคตามเสด็จอย่างใกล้ชิด ในการเสด็จอินเดีย สมเด็จพระยา ก็อนุญาตให้พระเจ้านองยาเชอชิงรัชกาลที่ ๕ ทรง เลือกลงเรือแล้วว่าจะสามารถช่วยพระองค์ทำงานต่อไปตามเสด็จด้วย^๑

จากบทบาทของสมเด็จพระยา ดังกล่าวจะเห็นได้ว่าท่านมี "พลัง" และสามารถในการทำงานสูง เป็นผู้มีความจริงใจแท้จริงในการปกครองบ้านเมือง รัชกาลที่ ๕ และวังหน้าไม่ทรงมีส่วนร่วมในการปกครอง เพียงแต่ปฏิบัติไปตามโบราณราชประเพณีเท่านั้น แม้กระนั้นก็ตามสมเด็จพระยา ไม่ได้แสดงว่าจะหวังเห็นยวอำนาจเอาไว้ ดังจะเห็น ได้จากการยอมอนุญาตให้รัชกาลที่ ๕ ทรงมีกองทหารส่วนพระองค์ และการเปิดรัชกาลที่ ๕ ให้พร้อมที่จะเป็นพระมหากษัตริย์อย่างสมบูรณ์ต่อไปโดยจัดให้ทรงมีลักษณะผสมผสานระหว่าง ความเป็นพระมหากษัตริย์ตามโบราณราชประเพณี และความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทันสมัย ดังพิจารณาได้จากพระราชานุกิจที่ท่านเป็นกำลังสำคัญในการจัดการดังกล่าวข้างต้น คุณสมบัตินี้ และประสบการณ์ที่รัชกาลที่ ๕ ทรงได้รับจากกระบวนการเรียนรู้ในช่วงนี้ก่อให้เกิดคุณ ประโยชน์อย่างใหญ่หลวงทั้งแก่พระองค์เองและประเทศชาติในเวลาต่อมา

ในการทูลบารุงบ้านเมืองคานนี้ สมเด็จพระยา ไม่ได้ทำตามความคิดเห็นของท่านเพียงอย่างเดียว ท่านได้ตั้งที่ปรึกษาและผู้ช่วยเหลือหลายคนทั้งเจ้านายเชื้อ พระวงศ์ และคนสามัญซึ่งมีความสามารถเชี่ยวชาญในด้านต่าง ๆ รวมทั้งการหมั้นสนทนา วิสาสะกับพวกฝรั่งด้วย^๒ ทั้งนี้เป็นการย่ำให้เห็นว่าท่านเป็นผู้ "เปิดหูเปิดตากว้าง" ยอมรับ ฟังความคิดเห็นของผู้อื่น เพื่อเลือกข้อเสนอแนะที่มีประโยชน์มาใช้กับบ้านเมือง ซึ่งเป็น คุณลักษณะที่ท่านได้รับสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓

^๑ ุรายละเอียดคาน สมเด็จพระยา คารงา, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๒๗๔ - ๒๘๐.

^๒ ุรายละเอียดคาน สมเด็จพระยา คารงา, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๓๑๑.

ข. การก่อสร้างและการกมณาคม สมเด็จพระยา มีบทบาทในด้านนี้ คอยงเติมที่ทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ เช่น การสร้างพระราชวังเมืองราชบุรี และการที่จะเป็นประโยชน์ต่อคนทั่วไป เช่น การขุดคลองเปรมประชากร การขยายถนนเฟื่องนคร การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ สิ่งที่น่ากล่าวถึงเป็นพิเศษคือการที่ท่านเป็นผู้ให้สร้างประภาคารที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาสำเร็จเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๑๔ ทั้งนี้ เพราะท่านเล็งเห็นว่าประภาคารมีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการเดินเรือ และจะได้เป็นเกียรติยศแก่มานเมืองควย ท่านได้บริจาคเงินส่วนตัวเป็นจำนวน ๒๒๕ รั้ง ๕ ตำลึง ๕ สลึง สั่งซื้อเครื่องประกอบของประภาคารมาจากอังกฤษ

ตัวอย่างเรื่องนี้แสดงให้เห็นความเป็นคนทันสมัย ใจกว้างรู้จักสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สังคมของสมเด็จพระยา โดยการบริจาคเงินจำนวนไม่น้อยซึ่งถึงแม้จะเป็นเพียงน้อยนิดสำหรับผู้มีฐานะมั่งคั่งอย่างท่าน แต่ก็แสดงถึง "การรู้จักให้ ไม่ใช่รับฝ่ายเดียว" ดังเคยกล่าวมาแล้ว

ค. การปรับปรุงกฎหมายและการส่งเสริมวรรณกรรม สมเด็จพระยา ได้จัดประชุมเสนาบดีเพื่อพิจารณาปรับปรุงกฎหมาย เป็นการออกพระราชบัญญัติใน พ.ศ. ๒๔๑๑ ในหคคีความต่าง ๆ ใ้รับการพิจารณาในศาลไ้รวดเร็วยิ่งขึ้น ถ้าเจ้าพนักงานเห็นว่เห็นว่เรื่องไ้โดยเห็นแก่อินจางรางวัลจะถูกลงโทษ^๑ นอกจากนี้มีการออกกฎหมายให้มีการลงทะเลเบียนที่ดิน กฎหมายว่าด้วยการค้าขายเงิน (พระราชบัญญัติว่าด้วยภาษีเงิน)^๒ เป็นต้น จึงกล่าวได้ว่าในขณะนั้นได้มีการเคลื่อนไหวปรับปรุงกฎหมายให้ทันสมัยและคล่องตัวยิ่งขึ้นแล้ว

^๑เสถียร ลายลักษณ์, "ประกาศว่าด้วยสารกรมธรรมเนียมระทั้ตราอาเภอ" ประชุมกฎหมายประจำศก, เลม ๔ (พระนคร : สยามวิษยกรณ, ๒๔๓๔), หน้า ๓๔ - ๔๔.

^๒เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประจำศก, เลม ๒ ภาค ๒, หน้า ๔๔ - ๔๖.

ส่วนงานการส่งเสริมวรรณกรรมก็เป็นอย่างที่กล่าวมาแล้วในบทที่ ๓ คือท่านถือเป็นกิจจากรุจิในการนำผลงานด้านนี้ ส่งเสริมให้มีการแปลและจัดพิมพ์พงศาวดารจีนออกเป็นภาษาไทยจำนวนมาก นอกจากนี้ยังเป็นตุระในการจัดพิมพ์วรรณคดีไทยบางเรื่องให้แพร่หลายต่อมา เช่น บทพระราชนิพนธ์บทละครโอเชินาของรัชกาลที่ ๒ เป็นต้น^๑

๓) การรักษาความสงบภายใน ในช่วงเปลี่ยนรัชกาลมีเรื่องวุ่นวายเกิดขึ้นหลายเรื่องที่สำคัญคือ เรื่องกงสุลอังกฤษขอรื้อวาทกวางหวาว่ารัฐบาลไทยไม่ประพฤติตามหนังสือสัญญาฉบับลกดชงคัดทางพระราชไมตรี เรื่องอัฐปลอม และเรื่องกัวเหี้ย

เรื่องกงสุลอังกฤษลกดชง สืบเนื่องมาจากเจ้าภานี้ผินซึ่งขึ้นอยู่กับสมเด็จพระยาฯ ไปจับผิดเถื่อนที่โรงกวนพวกจิ่วมวัดส้มพันชวงค์เกิดต่อสู้กันจนไฟไหม้โรงกวนลุกลามไปไหม้ตึกที่พวกแขกในม้งคัมอังกฤษตั้งร้านขายของ ทรัพย์สินเสียหายมาก ขณะนั้นนายนอกดงกงสุลเยเนอราลอังกฤษเดินทางไปยุโรป ผู้รักษาการแทนคือ นายเฮนรี อาลบาสเตอร์ (Henry Alabaster) กวาดโทษเจ้าภานี้ผินให้รัฐบาลไทยของโทมและเรียกค่าเสียหายทดแทนให้พวกแขก แต่เจ้าภานี้ผินโต้ตอบว่าพวกจิ่วจุกไฟเผาโรงกวนไม่ใช่เจ้าภานี้ นายอาลบาสเตอร์ขอให้รัฐบาลไทยตั้งชาหลวงไตสวนเรื่องรารวมกับกงสุลอังกฤษ แต่สมเด็จพระยาฯ ไม่ยอมโดยอ้างว่าไม่ตรงกับข้อสัญญาเพราะเจ้าภานี้ผินมิได้วิวาทกับแขกในม้งคัมอังกฤษ แต่รับจะไซ่เงินทดแทนให้เหล่าทุนทรัพย์ที่ไหม้ไฟ นายอาลบาสเตอร์ไม่ยอม ประท้วงควยการลกดชงเป็นการแสดงว่าคัดทางไมตรีและจะเอาเรื่องรามาปักคาวไทย สมเด็จพระยาฯ รุวานายนอกสกับนายอาลบาสเตอร์ไม่ถูกกันเป็นการส่วนตัว จึงแถลงโต้แย้งกวงเวลาไวจนนายนอกสกลับมาถึงกรุงเทพฯ ท่านไคเจรจาซึ่งแจ้งให้นายนอกสเห็นว่ากรณีที่เอากรณีเพียงเล็กน้อยมาเป็นเหตุให้เกิดวิวาทโดยเฉพาะในยามที่นานเมืองอยู่ในภาวะฉุกเฉิน เพราะเปลี่ยนรัฐบาลเช่นนี้ยอมไม่เป็นผลดีแก่รัฐบาลทั้งสองฝ่าย นายนอกสซึ่งมีความคุ้นเคยสนิทสนมกับสมเด็จพระยาฯ เป็นทุนเดิมอยู่แล้วก็เห็นชอบควยและยอมถอนคดี เรื่องวุ่นวายจึงยุติลง

^๑ โสภรศมี จันทระภา, “นาฏศิลป์ไทย”, ชุมชนจุฬาฯ ๒๓ ตุลาคม ๒๕๑๒,

เรื่องนี้แสดงความสามารถในเชิงการทูตและการเมืองของสมเด็จพระยา
กลาโหม ท่านรุจิภักทวงศ์ เห็นว่าเวลาจนสามารถในความแตกแยกของฝ่ายตรงข้ามมาเป็น
ประโยชน์ต่อฝ่ายไทยได้ รวมทั้งการตีแข็งเหตุผลอย่างน่าเชื่อถือเฉียดฉิวฉลาด ตลอดจน
ให้ความสัมพันธ์ส่วนตัวมาเป็นเครื่องผ่อนคลายความตึงเครียดของวิกฤตการณ์ให้เขาสู่ภาวะ
ปกติ

เรื่องอุปถัมภ์ สืบเนื่องมาจากเมื่อรัฐบาลผลิตเหรียญขึ้นใช้ในสมัยรัชกาล
ที่ ๔ ปรากฏว่าเหรียญมักเป็นหินยมิโซอย่างแพร่หลาย พวกคนจีนจึงได้ทำเหรียญคูปอง
ปลอมขึ้นใช้ จนเป็นผลให้เหรียญคูปองปลอมในท้องตลาดมากขึ้นทุกที ราษฎรก็เกิดความ
รังเกียจที่จะรับเหรียญคูปองไว้เพราะไม่รู้ว่า เป็นเหรียญจริงหรือเหรียญปลอม ความปั่นป่วน
นี้เกิดขึ้นอย่างรุนแรงใน พ.ศ. ๒๔๑๑ หลังการเปลี่ยนรัฐบาลได้ไม่กี่วัน จนถึงกับทำให้การ
ซื้อ-ขายในตลาดกรุงเทพฯ เกือบจะหยุดงัก สมเด็จพระยา จึงออกประกาศสั่งให้
คนทั้งหลายนำเหรียญทองแดงและเหรียญคูปองมาขึ้นเอาเงินได้ในราคาเต็มภายใน ๑๕ วัน
หลังการประกาศของรัฐบาล แต่กำหนดไปแล้วจะแลกเปลี่ยนได้ในราคาที่ลดลง นอกจากนี้
นี้ท่านยังเห็นควรให้สร้างโรงกษาปณ์เพื่อผลิตเงินตราขึ้นใหม่ แต่เนื่องจากต้องใช้เวลา
สร้างหลายปี ดังนั้นในชั้นแรกจึงต้องให้โรงกษาปณ์เดิมไปผลิตเงินตรา
ประจำรัชกาลที่ ๕ ตามประเพณีเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ในครั้งนั้นยังไม่มีการผลิตเงินตรา
ประจำรัชกาลเป็นเหรียญทองแดง เพราะรัฐบาลพิจารณาแล้วเห็นว่าสั่งทำในประเทศ
อื่นถูกกว่าทำเอง แต่ยังไม่อาจตกลงกันได้ว่าจะสั่งทำในอินเดียหรือในยุโรป อย่างไร
ก็คือปัญหาเรื่องเงินตราก็สงบเรียบร้อยลงไคร่ระยะหนึ่ง

จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระยา แก้ปัญหา "เงินเฟ้อ" ด้วยวิธีการยุติเงิน
ปลอมซึ่งเป็นวิธีที่แม่ครัวรัฐบาลไทยในสมัยปัจจุบันก็ยังคงใช้อยู่เมื่อประสบปัญหาที่แสดงว่า
แนวความคิดทางเศรษฐกิจของท่านไม่ล้าสมัย แม้เวลาจะห่างกันเป็นเวลาถึง ๑๐๐ กว่าปี
แล้วก็ตาม การแก้ปัญหาเศรษฐกิจเป็นการย่ำว่าท่านมีความถนัดในการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า
และคำนึงถึง "ทางได้-ทางเสีย" อย่างรอบคอบ ในขณะที่ยังรักษาแบบแผนประเพณีเดิม
ในการผลิตเหรียญประจำรัชกาล โดยไม่ได้แสดงความทะเยอทะยานที่จะผลิตเหรียญประจำ

ตัวเองในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไวคอยเลย ขอที่น่าสังเกตุคือ ท่านไม่วางแผนระยะยาวเพื่อแก้ปัญหา อาจเป็นเพราะท่านมีแต่พิจารณาไตร่ตรองทางใด-ทางเสียมากเกินไป จนทำให้ไม้อาจทำอะไรลงไปได้อย่างเด็ดขาด

เรื่องตัวเหี้ย สมเด็จพระยาฯ ในนโยบายเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ คือการทำนุบำรุงพวกคนจีนซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก ในรัฐสภาได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาล โดยไม่ต้องไปอาศัยอำนาจของฝรั่งหรือเป็นตัวเหี้ย ทั้งนี้เนื่องมาจากิ หนักจนปกครองกันเองขึ้นกับรัฐบาลอีกต่อหนึ่งแล้ว ก็ให้ตั้งศาลจีนขึ้นซึ่งประกอบด้วยพระยาโชฎ๊กราช เศรษฐีหัวหน้าฝ่ายคชจیبและ เป็นตัวแทนรัฐบาลไทย เป็นหัวหน้าในการชำระตัดสินคดีความตามธรรมเนียมจีน^๑ นอกจากนี้ยังมีการตั้งนายอำเภอจีนในท้องที่มีคนจีนอยู่มาก เพื่อให้ดูแลทุกข์สุขของพวกคนจีน พร้อมกับนั้นมีการตั้งกรมการจีนขึ้นตามหัวเมืองเรียกว่ากงสุลจีนในบังคับสยาม เพื่อดูแลความที่เกิขระหว่างคนจีนตามหัวเมืองนั้น ๆ วิธีการอุดหนุนคนจีนดังกล่าวทำให้มีกจีนมา "ขึ้น" กับสมเด็จพระยาฯ มากยิ่งขึ้นทั้งนี้เพื่อให้สมเด็จพระยาฯ ซึ่งมีอำนาจมากอยู่ในขณะนั้นสงเคราะห์พวกคน โดยเฉพาะในเรื่องการให้ไต่ท่่าภาษีอากร^๒ แมกระนั้นก็ตามคนจีนพวกตัวเหี้ยที่เป็นพาลโลกอกความวุ่นวายประพฤติโจรกรรมเบียดเบียนผู้อื่นทั้งในกรุงเทพฯและหัวเมืองอยู่เสมอ สมเด็จพระยาฯ จึงใช้วิธีการปราบปรามอย่างรุนแรงโดยจับตัวหัวหน้าคนจีนที่ก่อความวุ่นวายมาลงโทษเขี่ยนตีแล้วเขียนประจานไม่ให้คนอื่นเอาเยี่ยงอย่างกอนนำไปประหารชีวิต นอกจากนี้สมเด็จพระยาฯ ยังใช้วิธีจัดให้มีการรอมหารอุญเนื่อง ๆ เป็นการแสดงแสนยานุภาพทางการทหารเพื่อชมขวัญพวกตัวเหี้ยให้ครันคราม พร้อม ๆ กันกับวิธีที่รุนแรงเขี่ยนชาคและชมขวัญดังกล่าวสมเด็จพระยาฯ ยังได้ใช้วิธีประนีประนอมกับพวกตัวเหี้ยที่รู้สึกตัวมาเป็น

^๑สำเนาประกาศพิมพ์ไว้ในหนังสือ ราชกิจจานุเบกษา ปีจอ นพศก จุลศักราช ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗)

^๒สมเด็จพระยาดำรงฯ, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๓๕๕.

ฝ่ายรัฐบาลโดยให้กระทำสัตว์สามานไมคิดประทุษร้ายต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว^๑ ดังนั้นควยวิธีการต่าง ๆ ข้างต้นก็ทำให้มีพวกจีนตัวเหี้ยกความวุ่นวายสงบลงได้ชั่วระยะเวลาหนึ่ง

เรื่องตัวเหี้ยชี้ให้เห็นว่าสมเด็จพระยา ไรทั้งวิธีการปราบปรามอย่างรุนแรงเฉียบขาด วิธีข่มขู่ให้ศัตรูครั่นคร้ามเกรงขามไม่กล้าทลายอำนาจทางการเมือง และวิธีการปกครองประนีประนอมดึงคู่พวกตัวเหี้ยให้เข้ามาเป็นพวกควย วิธีการทั้งสามประการนี้ปรากฏให้เห็นในบทบาทและแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ แล้ว แต่เป็นการใช้ต่างวาระต่างกรณีกับ เพิ่งมาผสมผสานกันทั้งสามวิธีอย่างเห็นได้ชัดในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ซึ่งสมเด็จพระยามีอำนาจอย่างเต็มที่ อย่างไรก็ตามก็เป็นที่น่าสังเกตว่าวิธีการของสมเด็จพระยา เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าไม่ใช่วางแผนระยะยาวอีกเช่นเดียวกัน ควยเหตุนี้เมื่อสิ้นอำนาจของสมเด็จพระยามาแล้ว พวกตัวเหี้ยจึงได้ก่อเรื่องวุ่นวายขึ้นอีกในรูปของ "อั้งยี่"

สรุปได้ว่าในด้านการรักษาความสงบภายในซึ่งมีปัญหาสำคัญตามประการดังกล่าว สมเด็จพระยามาสามารถแก้ไขให้คล่องไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้เรื่องวุ่นวายไม่ขยายลุกลามต่อไปอันอาจก่อให้เกิดวิกฤตการณ์การแทรกแรงทางการเมืองจากต่างชาติ แต่เนื่องจากเป็นการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าให้สงบลงคราวหนึ่ง ๆ เท่านั้น จึงทำให้ปัญหาค้างกลาวปะทุขึ้นอีกภายหลังเมื่อท่านสิ้นอำนาจแล้ว ควยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าสมเด็จพระยามา มีความสามารถในการแก้ไขปัญหาคณะเฉพาะหน้าเป็นพิเศษ แม้ท่านจะมีความสามารถในการวางแผนระยะยาวเพื่อสืบต่ออำนาจทางการเมืองของตระกูล และการต่อต้านการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกดังปรากฏก่อนหน้านั้นแล้วก็ตาม

เกี่ยวกับเรื่องคนจีนในเมืองไทยอีกประการหนึ่งซึ่งเกี่ยวพันกับการสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของสมเด็จพระยามา คือเรื่องการจัดเก็บภาษีเงินถึงเดิมขึ้นอยู่กับกรมพระคลังมหาสมบัติ และเจ้าภาษีเงินขึ้นอยู่กับสมเด็จพระยามา ดังกล่าวมาแล้ว

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๑ - ๓๖๒.

ปรากฏว่าในสมัยผู้สำเร็จราชการ พระบริบูรณ์โกมารทัต (ภู) รับประมุขภานีผืนสังหลวง ปีละ ๔๐๐๐ ซึ่งเป็นเวลา ๓ ปี แต่เมื่อดำเนินการมาไคสองปีก็ประสบปัญหาผู้ลักลอบนำผืนเถื่อนมาขายแข่งกับผืนของเจ้าภานี พระบริบูรณ์ฯ จึงขอคืนภานีในแก่รัฐบาล สมเด็จพระยาฯ แก้ปัญหาโดยการลดจำนวนเงินที่เจ้าภานีต้องนำสังหลวงคง ๒๐๐๐^๑ ซึ่ง^๒ แต่เมื่อถึงวาระประมุขภานีผืนงวดต่อมา ไม่มีผู้ใดกล้ารับประมุขเพราะเกรงว่าจะประสบการขาดทุน สมเด็จพระยาฯ จึงโอนกิจการภานีผืนมาขึ้นกับกรมพระกลาโหม ซึ่งพระยาสุรวงศไวยวัฒน์เป็นเสนาบดีทำเป็นภานีหลวงแทน^๓ ด้วยลักษณะนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าสมเด็จพระยาฯ ไคสนับสนุนให้บุตรชายทายาทของท่านมีวิธีการแสวงหาผลประโยชน์ได้อย่างมากมาย นับเป็นการสร้างความสั่นไหวของการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ

๔) การต่างประเทศ ในภาวะเปลี่ยนแผ่นดินใหม่เช่นนี้ มหาอำนาจตะวันตกซึ่งกำลังคุกคามไทยอยู่โดยรอบคาน กำลังหยั่งดูท่าทีของไทยว่าจะมีความวุ่นวายภายในหรือไม่ แต่เนื่องจากความสามารถของสมเด็จพระยาฯ ในการรักษาความมั่นคงภายในคงกล่าวมาแล้ว จึงไม่เปิดโอกาสให้ต่างชาติเข้าแทรกแซงได้ ประเทศต่าง ๆ ยังได้เข้ามาขอทาสสนธิสัญญากับไทยแบบเดียวกับสนธิสัญญาที่ทำในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทั่วขึ้นเป็น ๑๒ ประเทศ แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยาฯ ยังคงใช้นโยบายเดิมคือการเป็นมิตรกับทุก ๆ ประเทศอย่างเท่าเทียมกัน เพื่อไม่เปิดโอกาสให้ชาติหนึ่งชาติใดเข้ามามีอำนาจในเมืองไทยมากเกินไป แม้จะต้องยอมเสียเปรียบในขอสนธิสัญญาเหมือน ๆ กันก็ตาม ขอ

^๑ ก.จ.ธ., เอกสาร ร. ๕ ค.๑๔/๕ เจ้าพระยาพลเทพกราบบังคมทูลพระเจ้านองยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ (๓๑ มกราคม ร.ศ. ๑๐๔) อ้างถึงในสุภาภรณ์ จรัสพันธ์, "ภานีผืนกับนโยบาย...", หน้า ๖๔.

^๒ ก.จ.ช., ร. ๕ กต. เล่ม ๘ จ.ศ. ๑๒๓๐ - ๑๒๓๓ หน้า ๓๐๓ อ้างถึงในสุภาภรณ์ จรัสพันธ์, เรื่องเดียวกัน.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗ - ๖๘.

ที่นำสังเกตคือในการทำสนธิสัญญาในช่วงนี้ สมเด็จพระยาฯ ไม่ใคร่เป็นผู้แทนเจรจาฝ่ายไทย ทั้งนี้คงถือว่าท่านเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งมีหน้าที่ซึ่งขาดแทนพระองค์อยู่แล้ว อย่างไรก็ตามการเจรจายังคงอยู่ในความรับผิดชอบของเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ไคแก่เจ้าพระยาสุรวงส์ไวยวัฒน์ที่สมพระกลาโหม และเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ทวม) เสนาบดีกรมพระคลังซึ่งเป็นน้องชายต่างมารดาของสมเด็จพระยาฯ เป็นส่วนใหญ่

สรุปได้ว่าในสมัยผู้สำเร็จราชการนี้ ปัญหาการแทรกแซงจากต่างชาตินับว่าเป็นปัญหาที่คงจะมีอันตรายและทำลายความอยู่รอดของไทยมากกว่าปัญหาอื่น ๆ เนื่องจากมหาอำนาจตะวันตกเขามามีอำนาจประชิดดินแดนไทยเกือบจะโดยรอบคั่น ประกอบกับขณะนั้นมีความไม่แน่ใจเกิดขึ้นโดยทั่วไปเกี่ยวกับปัญหาเสถียรภาพของราชบัลลังก์ซึ่งถูกรอบงำโดยอำนาจและอิทธิพลของสมเด็จพระยาฯ แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไปสมเด็จพระยาฯ ก็ได้พิสูจน์ตนเองด้วยการ “เปิดโอกาส” ให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ขึ้นครองราชย์อย่างสมบูรณ์ใน พ.ศ. ๒๔๑๖ ทั้ง ๆ ที่ท่านก็ยังคงมีอำนาจอยู่อย่างเต็มที่ในขณะนั้น ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่าเนื่องมาจากคุณธรรมความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระราชวงศ์จักรี คำนึงความดีในเรื่องชาติภูมิกำเนิด และการตระหนักถึงภัยของความแตกแยกภายในเนื่องจากการแก่งแย่งผลประโยชน์กัน ทำให้ท่านแสดงบทบาททางการเมืองอยู่ในขอบเขตของคุณธรรมทั้ง ๆ ที่มีโอกาสเปิดใจให้ก้าวไปสู่ความทะยานอยากทางการเมืองอย่างเต็มที่ก็ตาม

ใน พ.ศ. ๒๔๑๖ รัชกาลที่ ๕ เสด็จออกทรงผนวชซึ่งแสดงว่าทรงมีพระชันษาพ้นเขาวัยคือบรรลุนิติภาวะแล้ว เมื่อทรงลาผนวชหลังจากทรงผนวชไป ๑๕ วันแล้ว มีการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นครั้งที่ ๒ ซึ่งแสดงว่าจะทรงว่าราชการบ้านเมืองต่อไปด้วยพระองค์เอง สมเด็จพระยาฯ จึงพ้นจากตำแหน่งหน้าที่ว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์ แต่คนทั่วไปก็ยังเรียกท่านว่า “ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน” เป็นหัวหน้าเสนาบดีที่ไ้รับการยอมรับจากรัชกาลที่ ๕ ให้ทำหน้าที่ที่ปรึกษาว่าราชการแผ่นดิน ช่วยทำนุบำรุงบ้านเมืองและมีอำนาจสิทธิขาดที่จะสั่งประหารชีวิตนักโทษชั้นอุกฤษฏ์ได้ ท่านได้ทำหน้าที่เช่นนี้ตลอดมาจนกระทั่งถึงแก่อสัญชีพใน พ.ศ. ๒๔๒๕

ขอเสนอสิ่งเกี่ยวกับ สมเด็จพระเจ้าพระยา เมื่อท่าน
 พนจากการเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินใหม่ ๆ คือ เนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
 ครั้งที่ ๒ รัชกาลที่ ๕ โปรดฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์สมเด็จพระเจ้าพระยา จากเจ้าพระยา
 ศรีสุริยวงศ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งท่านก็ยอมรับโดยดี ทั้ง ๆ ที่
 ท่านเคยปฏิเสธบรรดาศักดิ์นี้มาแล้วใน พ.ศ. ๒๔๑๑ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะท่านใดผานพบ
 เหตุการณ์ที่คนระแวงสงสัยว่าท่านจะแย่งราชสมบัติมาแล้ว ท่านได้พิสูจน์ให้คนทั้งปวงประจักษ์
 แล้วว่า ท่านเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินผู้มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวและบริหารประเทศมาด้วยดีตลอดระยะเวลา ๕ ปี ท่านหาได้เป็นอย่างไร
 เจ้าพระยาโกษาธิบดีศรีสมุทรวิเชียรผู้สำเร็จราชการแผ่นดินครั้งสมัยอยุธยาไม่ นอกจากนี้เจ้านาย
 บางพระองค์ที่มีความคิดเห็นขัดแย้งกับท่าน เช่น กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ก็สิ้นพระชนม์ไป
 แล้วใน พ.ศ. ๒๔๑๕ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงยอมรับบรรดาศักดิ์สมเด็จพระเจ้าพระยา ดังที่บิดา
 และอาของท่านได้รับมาแล้ว ซึ่งเป็นเกียรติประวัติสูงสุดของชีวิตรับราชการถึง ๔ แผ่นดิน
 ของท่าน

ระยะเมื่อพ้นจากเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จะพ้นตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้วก็ตาม ท่าน
 ก็ยังเข้าไปมีบทบาทเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ทางการเมืองที่สำคัญของบ้านเมืองหลายครั้ง
 ทั้งโดยการได้รับเชิญและเข้าไป "ยุ่งเกี่ยว" เองซึ่งยอมแสดงให้เห็นบทบาทและแนวความคิด
 ทางการเมืองในช่วงนั้นปลายแห่งชีวิตของท่านดังนี้

- ๑. วิกฤตการณ์วังหน้า
- ๒. คดีพระปรีชาภักการ
- ๓. การจัดการปัญหาที่เกี่ยวกับชาวตะวันตก
- ๔. การทำนุบำรุงบ้านเมือง

๑. วิกฤตการณ์วังหน้า สาเหตุของวิกฤตการณ์นี้สืบเนื่องมาจากความขัดแย้ง
 ระหว่างรัชกาลที่ ๕ กับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ และกรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งคุกรุ่นมาตั้งแต่ต้น
 รัชกาลประกอบกับในต้นที่รัชกาลที่ ๕ ทรงขึ้นครองราชย์อย่างสมบูรณ์ พระองค์ได้ทรงทำ

การปฏิรูปเพื่อโยงพระราชอำนาจมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์อย่างรวดเร็ว ทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคม ซึ่งส่งผลกระทบอย่างรุนแรงต่อการสูญเสียผลประโยชน์ของกลุ่มอำนาจเก่า เช่นการจัดตั้งหอรัษฎาพิพัฒน์เพื่อรวบรวมรายได้มาสู่พระมหากษัตริย์โดยตรง การจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) และสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) ตลอดจนการเริ่มดำเนินการเลิกทาส เป็นต้น

ประจวบกับเกิดเหตุการณ์ซึ่งเป็นชนวนที่ทำให้ความขัดแย้งถึงก่อกวาว "ระบอบออกมา" คือการที่พระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) น้องตางมารดาคนเล็กสุดของสมเด็จพระยาและเป็นตัวแทนอย่างแข็งขันของกลุ่มสยามหนุ่มซึ่งสนับสนุนรัชกาลที่ ๕ ได้เขียนบทความลงในหนังสือครุโฆวาทโจมตีว่าฝ่ายขุนนางเก่าทำงานล้มเหลว นอกจากนี้ยังวิจารณ์ว่าตำแหน่งวังหน้าไม่ถูกต้อง พวกเขาจะจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และผู้สืบราชสมบัติที่เป็นราชโอรสของพระมหากษัตริย์เท่านั้น" ซึ่งแสดงว่ากลุ่มสยามหนุ่มไม่ยอมรับกรมพระราชวังบวรฯ ฝ่ายวังหน้าเมื่อได้รับการโจมตี และทรงได้รับมิตรสนเท่ห์จะถูกลอบปลงพระชนม์ จึงยังทรงหวงเกรงภัยประกอบกับทรงรู้สึกวาทรงขาดกำลังสนับสนุนสำคัญ คือสมเด็จพระยา ซึ่งเมื่อท่านพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแล้วมักไปอยู่ที่เมืองราชบุรีน่าจะทำให้วังหน้าทรงรู้สึก "วาเหว" และทรงรู้สึกไม่ปลอดภัย ไก่ทรงของสมุญคนและระคมอาวุธเขาในวังตอกลางคืนเป็นการใหญ่ การระคมพลตั้งกลาวดูเหมือนเป็นการข่มขู่วังหลวงอย่างเห็นได้ชัด เหตุการณ์ถึงเครียดขึ้นเมื่อเกิดเพลิงไหม้คลังเก็บอาวุธคืนในพระบรมมหาราชวัง ทหารวังหน้าถืออาวุธครบมือโดยอ้างว่าจะเข้าไปช่วยดับเพลิง แต่ถูกทหารวังหลวงขัดขวาง เมื่อเพลิงสงบลงฝ่ายวังหลวงก็เรียกกำลังทหารประจำการจัดเวรยามอย่างเข้มแข็งเพื่อรับสถานการณ์ กรมพระราชวังบวรฯ ทรงเกรงว่าจะต้องพระราชอาญาเนื่องจากทรงตระหนักว่าฝ่ายวังหลวงรู้แล้วว่าพระองค์ของสมุญคนและอาวุธมากเกินความจำเป็น ซึ่งเป็นเสมือนการท้าทายอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ซ้ำกั้ตั้งคนของพระองค์

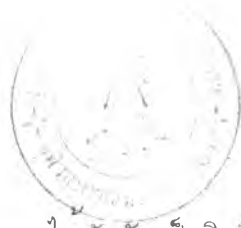
---

^๑ ครุโฆวาท (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจเอก หม่อมเจ้า มนูญศิริ เกษมสันต์ วันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๒) (เล่มที่ ๑ ๖. ๓, ค. ๘, ๖. ๕, ๑๒๓๖, หน้า ๑๒๗ - ๑๒๘.

ยังถืออาวุธครบมือกรุณาไปยังวังหลวง ซึ่งวังหลวงอาจนึกว่าทรงเป็นกบฏต่อวังหลวงก็เป็นได้ ประกอบกับทรงตระหนักว่ารัชกาลที่ ๕ ไม่ทรงพอพระทัยพระองค์เป็นพื้นฐานอยู่แล้ว ประจวบกับความกดดันอื่น ๆ ดังกล่าวนั้นแล้ว จึงทำให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จหนีไปพึ่งมิสเคอรนอกสังกัดสูงสุดเยเนรราลอังกฤษซึ่งมีความสนิทสนมกับพระองค์เป็นพิเศษอยู่แล้วในวันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๓ ค่ายทรงคิดจะอาศัยอำนาจฝรั่งมาช่วยเหลือพระองค์ให้พ้นจากอำนาจของไทย รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ รับเค็บบางเข้ามากระชับกรณีความขัดแย้งในฐานะผู้ไกลเกลี่ย ตอนแรกสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาบวรฯ เป็นประธานคณะที่ปรึกษากระชับความขัดแย้งครั้งนี้ แต่รัชกาลที่ ๕ ทรงยืนยันขอให้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นประธานเนื่องจากทรงเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีความคุ้นเคยและเป็นที่เกรงพระทัยของกรมพระราชวังบวรฯ มากอบ โดยฐานะเช่นนี้จะเอื้อต่อการไกลเกลี่ยในกรมพระราชวังบวรฯ ทรงยอมออกจากการอารักขาของกงสุลอังกฤษ นอกจากที่รัชกาลที่ ๕ ทรงเสนอที่จะประนีประนอมควย แต่กรมพระราชวังบวรฯ ปฏิเสธเพราะคิดว่าอังกฤษจะให้ความสนับสนุนพระองค์ รัฐบาลจึงเชิญ เซอร์ แอนดรู คลาร์ก (Sir Andrew Clark) ผู้สำเร็จราชการของอังกฤษที่สิงคโปร์มายังกรุงเทพฯ เพื่อชี้แจงเรื่องนี้ก่อนที่อังกฤษจะดำเนินการอย่างไรต่อไป รัชกาลที่ ๕ โศกทรงอธิบายว่า ความขัดแย้งดังกล่าวเป็นเรื่องภายในพระราชวงศ์ ทรงขอรองไม่ให้อังกฤษเข้าแทรกแซง เซอร์ แอนดรู คลาร์ก ยอมรับซึ่ง ควดยเหตุนี้การขอความช่วยเหลือจากอังกฤษของกรมพระราชวังบวรฯ จึงล้มเหลว รัชกาลที่ ๕ โศกทรงจัดให้มีการประนีประนอมขึ้น โดยทรงออกพระราชกำหนดประกาศว่าวังหน้าจะมีกำลังทหารพร้อมอาวุธได้เพียง ๒๐๐ คน ซึ่งจะเคลื่อนย้ายออกจากวังหน้าไม่ได้ นอกจากได้รับพระบรมราชโองการ ส่วนฝ่ายวังหลวงยอมอดุมอดวยให้วังหน้าได้รับรายได้จากภาษีอากรต่าง ๆ มากเท่ากับตอนต้นรัชกาล นอกจากนี้ห้ามไม่ให้มีการสะสมอาวุธยุทโธปกรณ์ควยดังข้อความว่า

จิวรีรัตน์ เกียรติคุณาพันธ์, "บทบาททางด้านการเมืองและการปกครอง....",
 หน้า ๒๑ - ๒๕.

...ราชอาณาเขตของเรานี้ เราได้บังคับเป็นสิทธิขาดอยู่กับเราเดี๋ยวนี้ เพราะฉะนั้นแต่บันดาเรือรบและเครื่องอาวุธต่าง ๆ กระสุนปืนคำที่เป็นเครื่องรบต่าง ๆ ที่อยู่ในพระราชอาณาเขตของเราต้องอยู่ในอำนาจเราเดี๋ยวทั้งสิ้น นอกจะมีใบไคเวนไวศเราจะอนุญาตให้...

เป็นอันว่าวิกฤตการณ์วังหน้ายุติลงโดยสงบให้รัชกาลที่ ๕ ทรงมีฐานะมั่นคงขึ้นในทางการเมืองและเศรษฐกิจ

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าพระยา มีความสนิทสนมคุ้นเคยกับวังหน้าเป็นพิเศษ แต่ท่านก็ไม่ได้สนับสนุนวังหน้าให้ทลายอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์ทั้ง ๆ ที่ยอมทำได้ ความจริงแล้วถ้ากลับไปพิจารณาบทบาททางการเมืองที่ผ่านมา จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้าพระยา มีโอกาสที่จะทำเช่นนั้นหลายครั้งแต่ท่านไม่ทำ ดังนั้นเมื่อเปรียบเทียบกันแล้ว กรณีวังหน้านับว่าเป็นเรื่องเล็กน้อยที่สมเด็จพระเจ้าพระยา จะให้ความสำคัญถึงกับจะให้การสนับสนุน ทั้งนี้สามารถอธิบายได้ว่าเป็นเพราะความคิดความต้องการทางการเมืองของท่านไม่ใช่จำกัดอยู่แต่เฉพาะผลประโยชน์ของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลเท่านั้น แต่ได้ขยายกว้างไปสู่ผลประโยชน์ของชาติเป็นส่วนรวมควย ความคิดความต้องการทางการเมืองเช่นนี้จึงสะท้อนออกมาในบทบาททางการเมืองที่ผ่านมาของท่าน (ดังปรากฏในบทที่ ๒, บทที่ ๓, และบทนี้เอง) จนถึงกรณีวังหน้าซึ่งชี้ให้เห็นว่าท่านไม่ได้ไขความสัมพันธ์ส่วนตัว หรือความต้องการอำนาจส่วนบุคคลมาเป็นเครื่องกำหนดตัดสินใจบทบาทของท่านแต่เพียงอย่างเดียว แต่ได้คำนึงถึงปัจจัยภายนอกที่สำคัญกว่า คือ การคุกคามของอิทธิพลตะวันตกมาเป็นตัวกำหนดตัดสินใจการกระทำของท่าน สำหรับในกรณีนี้ ถ้าสมเด็จพระเจ้าพระยา เขาขวางวังหน้า ยอมเป็นที่แน่นอนว่าความขัดแย้งนั้นต้องขยายวงกว้างออกไป อาจลุกลามเป็นสงครามกลางเมืองเพื่อชิงอำนาจกันระหว่างฝ่ายวังหลวงและวังหน้าซึ่งมีสมเด็จพระเจ้าพระยา เป็นผู้สนับสนุน ผลที่ปรากฏออกมาไม่ว่าฝ่ายใดจะเป็นผู้ชนะ ย่อมไม่ใช่นักคิดแก่

พระราชกำหนดประกาศ ณ วัน ๕ เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ ปีมจอ ๑๒๓๖
อ้างถึงในจุลรีวัตน์ เกียรติบุษพันธ, "บทบาททางการเมืองของ... , ภาคผนวก

ประเทศชาติอย่างแน่นอนเพราะความวุ่นวายภายในยอมเป็นการเปิดโอกาสให้มหาอำนาจ ตะวันตก เข้ายึดอำนาจทางการเมืองได้อย่างง่ายดาย ซึ่งหมายความว่าเอกราชและ เสรีภาพทางการเมืองของประเทศอยู่ในฐานะล่อแหลมและอันตรายอย่างยิ่ง เมื่อนำ การวิเคราะห์ความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยา ที่ผ่านมานา พิจารณาประกอบด้วยกันก็จะชี้ให้เห็นว่าสมเด็จพระยา ยอมไม่กระทำสิ่งที่เป็นอันตราย ต่อประเทศชาติเช่นนั้น เป็นอันขาด

๒. คดีพระปรีชาภักการ คดีนี้เป็นคดีที่โด่งดังมากในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่ง สมเด็จพระยา ใคเขาไปมีบทบาทเกี่ยวข้องกับเห็นโคชัค แต่บทบาทของท่านถูก ที่ความหมายออกเป็นสองด้านซึ่งแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขอมูลเอกสารซึ่ง แบ่งออกเป็นเอกสารของทางราชการฝ่ายไทยและหนังสือพิมพ์ไปมากับต่างประเทศขณะนั้น กับเรื่องราวซึ่งปรากฏในหนังสือ *Fanny and the Regent of Siam* ซึ่ง R.J. Minney ผู้แต่งโคกล่าววาเรื่องนี้เรียบเรียงขึ้นจากเอกสารจำนวนมากของทาง ราชการ บันทึกส่วนตัว จดหมายและหนังสือพิมพ์ของอังกฤษ ฝรั่งเศส และไทยในช่วงเวลา นั้น ตลอดจนการสัมภาษณ์ผู้เห็นเหตุการณ์หรือเป็นญาติกับตระกูลที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้คือ ตระกูลของแพนนี นอกส์ ตัวเอกของเรื่องซึ่งเป็นธิดาสาวของมิสเตอร์นอกส์ กิงส์ลเยเนราล อังกฤษและเป็นภริยาของพระปรีชาภักการ (เจ้าอาภ อมาตยกุล) ตระกูลเลียวโนเวนส์ (Leonowens) ซึ่งหลุยส์ (Louis) บุตรชายของแอนนาโคแตงงานกับบุตรสาวคนเล็ก ของมิสเตอร์นอกส์ ตระกูลบุรุษนาคของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินซึ่งเป็นตัวเอกอีกคนหนึ่ง ของเรื่อง และตระกูลอมาตยกุลของพระปรีชาภักการตัวผู้ก่อคดีนี้ นอกจากนี้ผู้เขียนยัง ได้เดินทางไปยังสถานที่เกิดเหตุการณ์สำคัญของเรื่องเช่นปราจีนบุรีด้วย^๑

^๑ R.J. Minney, *Fanny and the Regent of Siam*, (London : Pan Books Ltd., 1962), Foreword, pp. 5 - 9.

ในการพิจารณาบทบาทและแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยา
ในเรื่องนี้ จะได้นำเอาข้อมูลของทั้งสองฝ่ายมาพิจารณา แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าหนังสือของ
R J Minney ไม่ได้มีเชิงอรรถบอกที่มาของข้อมูลไว้เลย ซึ่งทำให้ขาดความน่าเชื่อถือ
เกี่ยวกับข้อมูล อย่างไรก็ตามผู้ทนายทนายพันชิตควานาจะได้นำเอาหนังสือของ R J Minney
มาพิจารณาคืบ ทั้งนี้เพื่อความเป็นธรรมของทั้งสองฝ่าย

ก่อนอื่นจะได้พิจารณาเอกสารของทางราชการฝ่ายไทยก่อน คดีเรื่องนี้เกิดขึ้น
ขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๖๑ สืบเนื่องมาจากเมื่อพระปรีชาภักดีกรมการบุครราชคนโตของพระยา
กระษัตริย์โกศล (โหมค อมาตย์กุล) และเป็นข้าหลวงเมืองปราจีนบุรีจะทำการแต่งงาน
กับแพนนี่ชิตาคคนโตของมิสเตอร์นอกสกุลสุลเยเนรลอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ก็ได้เกิดมี
เรื่องขึ้นใหญ่โต เริ่มตั้งแต่มิสเตอร์นอกสไม่เต็มใจที่จะให้แพนนี่แต่งงานกับพระปรีชา
ถึงกับไม่ยอมให้แต่งงานที่สถานกงสุลอังกฤษ กับทั้งไม่ไห้พระปรีชาและแพนนี่ไปมาหาสู่
ด้วย นอกจากนั้นกงสุลอังกฤษยังได้ตกลงกับพระปรีชาว่า "ถ้าพระปรีชา ทองโหม
อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เงิน ๕ พันปอนด์ (คือเงินที่พระปรีชา ทองโหมให้เป็นเหมือนเงิน
สินสอดทองหมั้นแก่แพนนี่) จะเอาเป็นสินสอดของแพนนี่ แพนนี่ก็ไม่เกี่ยวข้องกับโหมนั้นด้วย"^๑
อย่างไรก็ดี มิสเตอร์นอกสยังได้ให้โอกาสแพนนี่กลับมาอยู่ทนายพันชิตควานพักกงสุลตามเดิมถ้ากลับใจ
ถอนตัวไม่ไปอยู่กับพระปรีชา แต่แพนนี่ปฏิเสธ^๒

ส่วนทางฝ่ายไทย รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชมารุปรารภและพระราชดำรัสสั่ง
เจ้าพระยาสุรวงศาฯ ว่า

^๑ ก.จ.ช. เอกสาร ร. ๕, สารบัญญัตสมคพิเศษ เล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๔๐ -
๑๒๔๑, หนังสือราชการปี ๑๒๔๐ เล่ม ๑๓ ร. ที่ ๖๖๑, หนังสือเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ
เสนาบดีกรมท่า ถึง สมเด็จพระยาฯ.

^๒ หนังสือราชการปี ๑๒๔๐ เล่ม ๑๓ ร. ที่ ๕๖๕, เจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ถึง
สมเด็จเจ้าพระยาฯ.

...การอย่างนี้ (คือการที่ขุนนางผู้ใหญ่ไทยแต่งงานกับสตรีชาวตะวันตกโดยไม่ได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตและเรียนขอรุณาการผู้ใหญ่ในพระบาทก่อน) ไม่เคยมีมาแต่ก่อน... การต่อไปยังจะเดินต่อไปอีกอย่างไรนั้นก็ประมาณการไปไต่ถาม ขอลิโหวานเสนาบดีศรีตรองปลุกษาในการเรื่องนี้ให้เห็นการดีร้ายไต่เสียต่อไปข้างหน้า อยางไรจะรักษาเกียรติยศและอำนาจแผ่นดินไว้ อยาให้เสื่อมทรามไต่...

จะเห็นไต่วารัศกาลที่ ๕ ทรงรูลเกล้าฯเรื่องนี้ เป็นเรื่องใหญ่จนถึงกับทรงสั่งให้ประชุมเสนาบดีปรึกษาและพิจารณาวิธีปฏิบัติ เพื่อรักษาเกียรติยศและอำนาจแผ่นดินเอาไว้ พร้อมกับทรงขอให้ประชุมเรียนปรึกษาสมเด็จพระเจ้าพระยา กวย ทั้งยังไต่ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงสมเด็จพระเจ้าพระยา กาชัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

...แต่การครั้งนี้ ฉันทอยู่ไกล (ขณะที่ประทับอยู่ที่พระราชวังบางปะอิน) ถ้าเห็นพรหมกันวาคควรจะจัดการอยางไร ซึ่งจะรักษาเกียรติยศและอำนาจแผ่นดินไม่ให้เสื่อมทรามไต่ จะตองพลตองจัดโดยเร็วให้ทันการ ก็ขอให้เจ้าคุณจัดการไปก่อน อยาให้เสียเวลาแล้วจึงแจ้งความมาให้ฉันททราบ สุกแต่อยาให้เสียเกียรติยศและอำนาจแผ่นดินไปไต่...

ขอความข้างต้นเป็นการยืนยันวารัศกาลที่ ๕ ทรงเห็นความสำคัญของการรักษาเกียรติยศและอำนาจของแผ่นดินมาก ทรงเป็นผู้เริ่มสนพระทัยเรื่องพระปรีชาฯ ก่อนแล้วทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าพระยา เขามา ก็วของในฐานะที่ปรึกษาสามารถตัดสินใจจัดการอะไรไต่ทันที สมเด็จพระเจ้าพระยา ไต่กราบทูลแนะนำว่าไม่ควรทำอะไรลงไป อยางยี่ฉฉลาม ควรคอย ๆ ทั่วแล้วจัดการอยางเด็ดขาดภายหลัง แต่เมื่กระนั้นทนายยังไต่แสดงความกลางแคงสงสัยวารัศกาลที่ ๕ จะไม่ทรงจัดการเรื่องนี้อยางจริงจังถึงกำกรามบังคมทูลว่า

^๑พระราชหัตถเลขา ร.ที่ ๓๕๔ เล่ม ๕ ถึงเจ้าพระยาสุรวงศา.

^๒พระราชหัตถเลขา ร.ที่ ๔๐๐ เล่ม ๕ ถึงสมเด็จพระเจ้าพระยา.

... แลการนี้ ซึ่งจะหากรุ่นเร็วไปนั้น ยังไม่ควรต้องปล่อยให้ละเล็งไปก่อนจึงค่อยคิด
 คัดรื้อนศอกภายหลัง แต่ยังมีคำสั่งใส่ง่ายอยู่ด้วยคุณพระคุณนทรพระมหากรุณา เชื้อถือ
 ให้ไซ้สอยเงินทองของหลวงมากจนชุมเพื่อยังเกินกว่าขุนนางทั้งปวง กายยังทรงพระ
 อาลัยอยู่ จะคิดให้เต็มสติปัญญาที่ยาก คอยกำลังทรัพย์สมบัติก็มาก กำลังสติปัญญาที่
 ฉลาดนัก ก็ล้วนจะเป็นสิ่งงูเห่าหลังหักไป

ถ้าทรงเห็นว่า ทำการค่าเวรศอกอายุแฉ่นคืนมากนัก แฉ่นคืนแต่ก่อน ๆ มากไม่
 มีผู้ใดผูกพัน คั้งนี้ ควรจะตองเลิกถอนเสียไมไรใดเป็นแน่แล้วก็จะคิดคณสอง
 พระเดชพระคุณไปตามการ ภวจะศรีภรรยาที่มีทางที่จะทำไปใด ชาวพระพุทธรเจ้ามี
 ความสงไสยอยู่คั้งนี้...

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา กลาหุสขีเจงออกมาตรง ๆ ถึงความข้องใจ
 ของท่านที่มีต่อรัชกาลที่ ๕ ซึ่งยากนักที่จะมีคนกล้าพูดเช่นนี้ต่อองค์พระมหากษัตริย์ นอก
 จากนี้ขอความคั้งกล่าวยังแสดงว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา รัชกาลที่ ๕ และวิถีทางของการ
 เมืองเป็นอย่างคั้ง ก้าวคือท่านรัชชิจัดการกับบุคคลที่ทำมีคั้งอย่างนุ่มนวลในระยะแรก
 และอย่างเด็ดขาดในภายหลังเมื่อจัดการรวบรวมหลักฐาน "มัดตัว" ผู้ผิดใคอย่างแนหนา
 แล้ว ซึ่งทำให้ผู้ผิดไม่อาจหลุดพ้นจากความผิดนั้นใค ในขณะที่เดียวกันท่านก็ตระหนักว่า
 ทรายใคถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจสิทธิ์ขาดคั้งทรงมี
 พระเมตตาแก่ผู้ผิด ก็ยากนักที่จะจัดการคั้งผู้ผิดนใคอย่างเด็ดขาด ซึ่งผลร้ายก็ยอมคั้งอยู่
 แก่คั้งท่านคั้งเป็นคั้งคั้งรัชชิจัดการกับผู้ผิด เพราะนอกจากแผนการ จะไม่ใคผลในทางปฏิบัติ
 แล้วท่านยอมใครับการอาฆาตพยายาแและแฉ่นแฉ่นจากผู้ผิดคั้งอย่างแนอน ด้วยเหตุนี้ท่านจึง
 จะไม่คั้งการอะไรคั้งไป ถ้าท่านยังไม่แนใจวรัชกาลที่ ๕ ทรงมีความจริงใจที่จะใค
 จัดการเรื่องนใคอย่างเด็ดขาดเพียงใค ท่านจึงพูดตามตรง ๆ ซึ่งชี้ให้เห็นว่าท่านมีความคิด
 ไตรตรองอย่างรอบคอบคั้งที่จะลงมือทำสิ่งใค (เป็นคั้งสมบัตคั้งจะใคพบบอยคั้งในประวัติ
 ของท่าน) รัชกาลที่ ๕ ไคทรงยืนยันความสุจริตใจของพระองค์ว

^๑ หนังสือราชการ ปี ๑๒๔๐ เดิม ๑๗ ร.ที่ ๖๖๘, สมเด็จพระเจ้าพระยา กราบ
 บังคมทูล ร. ๕.

...ฉันขอตอบให้เจ้าคุณ (คือสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ) ทราบว่า ตัวฉันเป็นเจ้าแผ่นดิน ก็คิดตั้งใจจะรักษาอำนาจแลเกียรติยศแผ่นดินให้ดำรงคงที่ยาวสืบไป เพราะ อำนาจแลเกียรติยศแผ่นดิน เป็นเครื่องประคองรักษาความยุติธรรมทั้งปวง ให้ยั่งยืน อยู่ไต่ ผู้ใดทำจลาจลแกียรติยศแลอำนาจอาณาแผ่นดินซึ่งฉันจะประคับ ท่านบุ๋ม รุ่ง ก็เหมือนหนึ่งไม่รักแผ่นดิน การสิ่งใดซึ่งจะจัดไป เพื่อจะรักษาอำนาจแลเกียรติยศ แผ่นดินให้ยั่งยืนมั่นคงไกลแล้ว ฉันมิได้คิดขัดขวางอยากให้การนั้นสำเร็จทุกอย่าง ขอ ออย่าให้เจ้าคุณมีความรวางสงสัยในตัวตนประการใดประการหนึ่ง ด้วยฉันมิได้รัก สิ่งไรมากกว่าแผ่นดินเลย...

เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้ทราบพระราชดำริมั่นคงเช่นนั้นแล้ว ท่านจึงได้ลง มือดำเนินการทันทีโดยปรึกษากับเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ เสนาบดีกรมพระคลัง และเจ้า พระยาสุรวงศ์ฯ สมุหพระกลาโหมซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบเรื่องนี้โดยตรง สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้กราบบังคมทูลฯ ให้รัชกาลที่ ๕ ตระหนักว่า การเรื่องนี้จะปล่อยให้ยาวนานไปเฉย ๆ ไม่ได้ เพราะจะเป็นการเสียพระเกียรติยศและอาณาแผ่นดินจะ "เสื่อมทรามไป" เนื่องจาก "ความเรื่องนี้ตั้งแต่แต่งงานแล้วความมีบุคคลเอกริกมากทั้งคนในประเทศนอกประเทศ ว่า กลาหารทำดังนี้ ในหลวงทราบจะไปรดา อยากรุณา อยากรู้อยากฟังก็..."^๒

อย่างไรก็ดีท่านเห็นว่า การที่จะเอาความละเอียดมากกล่าวอ้างว่า เป็นเพราะ พระปริชาฯ ท้าบอทองของหลวงเบิกเงินไปไ้มาก เมื่อไปเป็นเซยขุนนางชั้นผู้ใหญ่ของ ตางประเทศแล้ว รัชกาลไทยจึง "ต้องชำระบัญชีเลิกถอนยศเปลี่ยนเสี้ยน" ยอมไม่ สมควรเพราะจะทำให้ "คนทั้งปวงก็จะเห็นเป็นความอิจฉาไปว่า เขาคัจฉาน จะพนอำนาจ ไปแล้วฤา จึงได้คิดหาเหตุขึ้นชำระสะสางเอาใหญ่โต การก็ดูไม่สูงงดงาม"^๓

^๑หนังสือพระราชหัตถเลขา ร.ที่ ๔๐๑ เล่ม ๕ พระราชทานสมเด็จพระเจ้า พระยาฯ.

^๒หนังสือราชการปี ๑๒๔๐ เล่ม ๑๗ ร.ที่ ๒๗๑, สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ กราบบังคมทูล ร. ๕.

^๓เรื่องเดียวกัน.

ดังนั้นท่านจึงเห็นว่า ควรต้องนำคั้งนี้

...จะต้องเอาเหตุที่คล้ายอำนาจแผ่นดินเดียวกัน ขึ้นเป็นกระทุความก่อให้เกิดทั้งคนในประเทศนอกประเทศ ซึ่งจะว่าเจ้าของตัวความเขาไม่ได้เป็นโทษว่า เกินเอาความเขามาเป็นเหตุขึ้นชำระสะสางคั้งนี้ไม่ชอบ

ก็ถ้าจะเปรียบไปว่า เจาบ้านพวนเมืองนายบ้านนายตำบลใด ถ้าเกิดจรเขร้ายฉาดเลือดคุดปลิ้นสดมุ้งไฟขึ้นในอาณาเขตนั้น จะต้องคอยให้มีโทษุมารากอนถา จึงจะชำระกำจัดเสีย นี้คนของเราขมุเหง เขารูแล้ว ینگเสีย ไม่วาก็ขมุคิธรรม ขมุคิธรรมคุดเป็นขมุคิครอบครอง ถ้าเหนวการสิ่งใด จะเป็นเสียนหนามขึ้นในอาณาเขตของรักษาอย่าให้กำเริบลุยตายได้...

จะเห็นว่าท่านแนะวิธีให้เอาเรื่องที่เกิดขึ้นในขณะนั้น (คือเรื่องแต่งงานกับชิดากงสุดอังกฤษ) มาเป็นเหตุคนเรื่อง เพื่อนำไปสู่การไต่สวนคดีความย้อนหลังต่อไป เพราะการใช้เรื่องนี้เอามาเป็นเหตุยอมทำโทษคนทั่วไปโดยเฉพาะชาวต่างประเทศไม่อาจตำหนิรัฐบาลไทยได้ เพราะเป็นเรื่องของไทยโดยตรงซึ่งถ้าปล่อยไว้จะทำให้ผู้ผิดกำเริบต่อไปได้

สมเด็จพระยา และเสนาบดีทั้งสอง (เจ้าพระยาภาณุวงศ์ และเจ้าพระยาสุรวงศ์) ไต่เสนาให้รัชกาลที่ ๕ ทรงดำเนินการคั้งนี้^๒

ขั้นแรก เมื่อเสด็จกลับจากบางปะอินมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว ให้ทรงสั่งพระยากระสาปนักจโกศลให้นำบุตรชาย คือ พระปรีชาฯ เขามากรุงเทพฯ เพื่อแสดงตนว่า ยังจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๕ แมว่าจะไปเป็นลูกเขยกงสุลเยเนรอลอังกฤษแล้วก็ตาม เมื่อพระปรีชาฯ เขามาแล้ว ให้มีพระบรมราชโองการอายัดเรือกลไฟไว้ไม่อนุญาตให้ไซ้ต่อไป (ซึ่งเท่ากับเป็นการป้องกันพระปรีชาฯ ไม่ให้หลบหนีไปได้)

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ หนังสือราชการปี ๑๒๔๐ เล่ม ๑๖๑ ร. ที่ ๖๗๖.

ขั้นที่สอง ขอให้ทรงมีรับสั่งให้แก่นชิลออฟสเตทอะปรีวีแก่นชิลปริกษา พิจารณาโทษของพระปรีชาฯ โดยเริ่มเรื่องจากเมื่อรัชกาลที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนินไป ฉลองวัดที่บางปะอิน มีเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยตามเสด็จขึ้นไปมาก พระปรีชาฯ ได้นำเอาแห่นับบุตรสาวของกงสุลเยเนราลอังกฤษขึ้นไปอยู่ด้วยกันโดยไม่ได้รับอนุญาตจาก บิดาของแห่นับนี้ ทั้งนี้เพื่อจะให้ปรากฏแก่ชาวราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยว่าพระปรีชาฯ ไม่กลัว เกรงผู้ใด ควดยถิวากฎหมายอังกฤษบัญญัติไว้ว่าหญิงสาวอายุเกิน ๒๐ ปีแล้วเป็นสิทธิแก่ ตัวเอง กงสุลเยเนราลพาขุนนางอังกฤษขึ้นไปเฝ้าที่บางปะอิน เมื่อรู้ความเขาก็มีความอายและโศกเศร้ามาก แต่ก็ต้องจำใจสละบุตรสาวเสีย ควดยเหตุนี้สภาทั้งสองจึงต้อง พิจารณาว่าพระปรีชาฯ มีความผิด ๓ ประการ คือไปนี้หรือไม่

ประการแรก ซึ่งพระปรีชาฯ ยังอาจประพฤติก่อตามกฎหมายอังกฤษ ดังที่บ้านเมืองก็เป็นของไทย ถ้าจะนิ่งเสียก็จะเป็นที่รอนใจหวาดหัวแก่ขุนนางผู้ใหญ่ซึ่ง จะรักษามุตรหลานต่อไป กงสุลเยเนราลก็เป็นขุนนางของอังกฤษซึ่งได้รับการแต่งตั้ง เขามาเป็นตัวแทนของรัฐบาล มียศบันดาศักดิ์มากกว่ากงสุลทั้งปวง เสนอเฝ้าขุนนางผู้ใหญ่ ในกรุงเทพฯ ซึ่งพระปรีชาฯ เขาทำการคุกคามเช่นนี้ ก็เป็นที่ที่เคียดแค้นอาณาแผ่นดิน จะเป็นการชมเชงขุนนางผู้ใหญ่หรือไม่

ประการที่สอง รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณชุบเลี้ยงพระปรีชาฯ ให้มียศและบันดาศักดิ์ แต่เขามีภริยาใหญ่เป็นบุตรขุนนางต่างประเทศโดยมิได้กราบบังคม ทูลและเรียนทูลผู้ใหญ่ให้อนุญาต ทำเอาตามผลการของตัวเองครั้งนี้ นับเป็นการกำเริบ คุกคามดินแดนอาณาแผ่นดินหรือไม่

ประการที่สาม พระปรีชาฯ ทำการบอทอง เบิกเงินของหลวงไปก็มาก มี จำนวนถึงเท่านั้น ใดส่งทองแต่เท่านั้น (ในเรื่องนี้ขอให้เจ้าพนักงานรวมบัญชีเงินที่จ่าย ไปใช้ในการบอทอง ตั้งแต่เดิมมาจนถึงบัดนี้เป็นจำนวนเงินสักเท่าใด ใดทองมาส่งเท่าใด เพื่อจะได้ไต่ลงในคำปริกษา)

ปรากฏว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงรับจะจัดการตามขอเสนอแนะข้างต้นนั้นโดยทรง กล่าววว่า "ฉันก็จะจัดไปตามความเห็นเจ้าคุณ แลท่าน เสนาบดีซึ่งคิดช่วยรักษาอาณา

แผ่นดินนั้นทุกประการ"^๑ แต่ทรงเห็นว่าชอกสาวโทษประการที่สามยัง "ลอบอยู่ความหา
พิวพันคิดเนื่องกันกับขอช่างคนไม ผู้ฟังที่ไม่เข้าใจ จะเหาะเป็นยกเหตุโน้นเบาพานี้ไป"^๒
จึงทรงขอใสมเด็จเจ้าพระยาฯ "แก้ไขให้ความพิวพันกันกับช่างคนสองขอมมาโคเหนจะดี"^๓
สมเด็จเจ้าพระยาฯ จึงเพิ่มเติมข้อความในชอกสาวโทษประการที่สามเป็น

...ขอหนึ่ง พระปรีชาฯ ทว่าการบอทอง เบิกเงินของหลวงไปก็มาก มีจำนวนถึงเท่า
นั้น โคสทองแต่เท่านั้น
บัดนี้ พระปรีชาฯ ประพฤติการ ฟุ้งทรานัก ให้ถอนซิลลอลแลปริวักอนซิล ปลูกษา
จะควรประการใด ไหวาเขามาจงแจ้ง...

ในระหว่างนั้นรัชกาลที่ ๕ ทรงสั่งให้นำตัวพระปรีชาฯ มาจากรวนควยความผิด
ที่ว่า "ทว่าการถูกคุมหมิ่นอาณาแผ่นดินนัก"^๔ หลังจากนั้นได้ทรงแต่งตั้งให้พระยารัตนโกษา
และบุตรคือหลวงราชโยธา เทพกับจมีนวิจิตร ไชยศักดิ์าวุธไปทำหน้าที่ชำระหลวงเมืองปราจิณ
และทำบอทองไปควย โดยทรงได้รับความเห็นชอบจากสมเด็จเจ้าพระยาฯ ในข้อที่ว่า
บุคคลทั้งสามมีคุณสมบัติคือ "เป็นคนเรียบร้อย ถึงจะใช้เงินทองก็ภอจะไว้วางใจได้"^๕

ในระหว่างที่สภา ที่ปรึกษาทั้งสองกำลังพิจารณาไต่สวนพระปรีชาฯ อยู่
สมเด็จเจ้าพระยาฯ ได้พยายามสืบเรื่องจากบุคคลที่เกี่ยวข้องของควย คั้งเมื่อท่านทราบว่า
กงสุลเยเนราลอังกฤษจะขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ ท่านก็เตรียมจะไปเยี่ยมเยียนเพื่อ "ฟังความ

^๑พระราชหัตถเลขา, ป.ที่ ๑๐๘ เลม ๑, ถึงสมเด็จเจ้าพระยาฯ.

^๒พระราชหัตถเลขา, ป.ที่ ๑๑๐ เลม ๑, ถึงสมเด็จเจ้าพระยาฯ.

^๓เรื่องเดียวกัน.

^๔หนังสือราชการปี ๑๒๔๑, เลม ๑, ร.ที่ ๔, สมเด็จเจ้าพระยาฯ กราบ
บังคมทูล ร. ๕.

^๕พระราชหัตถเลขา ร.ที่ ๓ เลม ๕ คำสั่งลงวัน ๕ ๗ คำ ๑๒๔๐.

^๖เรื่องเดียวกัน.

ตัวเอง ครั้นจะใช้ใหญ่อื่นไปก็ไม่เป็นที่ไว้วางใจ”^๑ นอกจากนี้ท่านยังสั่งให้กรมพระราชวังบวรรา
เสด็จไปหากงสุลเยเนราลอังกฤษเพื่อค้นหาที่ของกงสุลเยเนราลอังกฤษอีกแห่งหนึ่งควย
ปรากฏว่ากงสุลเยเนราลอังกฤษซึกมีท่าที่จะขอให้รัฐบาลไทยเลิกการพิจารณาใตสวนพระ
ปริษาฯ ดังข้อความในหนังสือที่กรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีถึงสมเด็จพระยาฯ ดังนี้

...ข้าพเจ้าใคร่จะความกับกงสุลตามเจ้าคุณสั่งทุกประการแล้ว กงสุลตอบว่าแตกอน
หาไม่จึงไม่ทำโทษเสีย เคยวันมาใคร่กับแผ่นดินแล้วจึงทำโทษเหมือนกับพระปริษามา
ใคร่กับบุตรกงสุลแล้วจึงมีโทษ ขอเสียเถิด ข้าพเจ้าพิเคราะห์เห็นว่างงสุลยังมีความ
รักอาลัยแผ่นดินอยู่ จะตัดขาดที่เดิวนั้นหาไม่ได้...^๒

จากความเข้าใจว่าพระปริษาฯ ถูกลงโทษเพราะมาแต่งงานกับบุตรสาวของ
ตนประกอบกับความรักลูก ทำให้มีสเตรนออกถึงกงสุลเยเนราลอังกฤษซึ่งในระยะแรกไม่
พอใจการแต่งงานของสองคนนี้ หันมาดำเนินการช่วยเหลือพระปริษาฯ ส่วนพระปริษาฯ
เองนั้นระหว่างถูกจับอยู่ที่ใด เขียนหนังสืออโหมานำไปยังบ้านของตนโดยไม่ออกชื่อว่าเป็นผู้ใด
ใจความสำคัญของจดหมายคือ "การครั้งนี้แข่งแรงนัก เหนจะไม่พินถูกเขียน เหนอยู่แต่
เจ้าคุณผู้สำเร็จราชการแผ่นดินคนเดียวให้เร่งคิดโดยเร็ว"^๓ จะเห็นได้ว่าพระปริษาฯ
เองเข้าใจว่าโทษครั้งนี้หนักแต่คงถูกลงโทษโดยการเขียนตีเท่านั้น ไม่ได้คิดไปไกลว่าโทษ
จะร้ายแรงกว่านี้ พระปริษาฯ เห็นว่าสมเด็จพระยาฯ เพียงคนเดียวเท่านั้นที่จะ
สามารถช่วยเหลือตนได้ในภาวะเช่นนี้ ย่อมเป็นการแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยาฯ ยัง
คงมีอำนาจและอิทธิพลอยู่มากในขณะนั้น

ในระหว่างนั้นสภาพที่ปรึกษาทั้งสองได้พิจารณาโทษของพระปริษาฯ เห็นว่า
พระปริษาฯ มีความผิดจริงตามข้อกล่าวโทษสองประการแรก แต่ประการที่สามเรื่องการทำ

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๑ ร.ที่ ๑๐ (ข), วังหน้าถึงสมเด็จพระยาฯ.

^๓ หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๑ ร.ที่ ๑๓.

บอทองซึ่งมีขอกลาวโทษา พระปรีชาฯ เบิกเงินหลวงไปเป็นจำนวน ๑๕๕๐๐ ชั่งเศษ แต่
 ใคส่งทองให้หลวงเพียง ๑๑๑ ชั่ง ๘ ตำลึงกึ่ง ๓ หุนนั้น สภาที่ปรึกษาขอพระราชทานให้มี
 ผู้ชำระบัญชีสอบสวนรายการที่พระปรีชาฯ ใช้จ่ายตามควรก่อนที่จะลงโทษ^๑ เป็นที่น่า
 สงเกตว่าในการพิจารณาโทษครั้งนี้พระยากระสาปกิจโกศลมีคำขอของพระปรีชาฯ และจมีน
 ศรีสรักษ์ของชายก็ไคลงนามในท้ายคำกราบบังคมทูลในฐานะสมาชิกของปรีวีเคาน์ซิล
 (สำหรับพระยากระสาปนา ในฐานะสมาชิกของเคาน์ซิลออฟสเตทด้วย) แต่ปรากฏว่าต่อ
 มาพระยากระสาปกิจโกศลมีพฤติกรรมเป็นไปในทางจะช่วยเหลือพระปรีชาฯ บุตรชายซึ่ง
 เป็นสมาชิกปรีวีเคาน์ซิลเช่นเดียวกันโดยมีจมีนศรีสรักษ์เป็นผู้ช่วย คณะสมาชิกของปรีวี-
 เคาน์ซิลจึงแสดงความไม่ไว้วางใจ ไคกราบบังคมทูลขอให้รัชกาลที่ ๕ มีพระบรมราช-
 โองการปลดพระยากระสาปนา พระปรีชาฯ และจมีนศรีสรักษ์ออกจากการเป็นสมาชิก
 ของปรีวีเคาน์ซิลเสียพร้อม ๆ กัน^๒ ซึ่งรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงโปรดฯ ให้เป็นไปตามนั้น

แม้กระนั้นก็ตาม รัชกาลที่ ๕ ยังทรงมีความวิตกในเรื่องที่รัฐบาลจะดำเนินการ
 พิจารณาลงโทษพระปรีชาฯ เนื่องจากในระยะหลังมีสเตอร์นอกสังกัดสเลเยเนราลอังกฤษมี
 ทาที่จะช่วยเหลือบุตรเขยอย่างจริงจัง ถ้าไม่จัดการเรื่องนี้ให้เรียบร้อยลงไคแล้ว มีสเตอร์
 นอกสังกัดอาจถือโอกาสหาเหตุวาทกับไทยซึ่งจะบานปลายกลายเป็นความขัดแย้งระหว่าง
 ประเทศ ในภาวะเช่นนี้ทรงเห็นว่าสมเด็จพระยาฯ เป็นผู้ที่จะช่วยเหลือผ่อนคลายเรื่อง
 นี้ลงไค ดังทรงมีพระราชปรารภกับสมเด็จพระยาฯ ว่า

^๑หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๑ ร.ที่ ๑๕, เคาน์ซิลออฟสเตทแลปรีวี
 เคาน์ซิล กราบบังคมทูล ร.๕.

^๒หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๑ ร.ที่ ๑๖, คณะสมาชิกปรีวีเคาน์ซิลกราบ
 บังคมทูล ร.๕.

...การครั้งนี้ ถ้าทำไปไม่ตลอด แขนงนั้นก็เปลี่ยนอำนาจ ฉันจะทำคนเดียวถ้ามีการ
ขัดขวางประการใด จะแก้ไขไปแต่อย่างใดคนเดียวเสียมัน
การครั้งนี้ ที่ทำการใหญ่โตไคไคโน้น คนทั้งปวงก็ยอมุทราษทั่วกันว่าเพราะฉันได้
เอาไครยเจ้าคุณประคับประคอง เป็นการปรากฏอยู่แล้ว
การที่จะทำโทษครั้งนี้ ฉันขอเชิญเจ้าคุณมาพร้อมกับฉัน พอจะได้ช่วยแก้ไข ซัด
ของเหตุที่จะมีขึ้น ในระหว่างนี้ให้ตลอดด้วย...

จะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงตระหนักถึงความสำคัญของคดีพระปรีชาว่าจะ
มีผลกระทบต่อราชเมืองมาก ทรงถือว่าเป็น "การใหญ่โต" ที่ทรงทำได้ก็เพราะความช่วยเหลือ
เหลือของสมเด็จพระยา คุยเหตุนี้ จึงทรงต้องการคำแนะนำปรึกษาหารือจาก
สมเด็จพระยา เป็นพิเศษ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าทั้งฝ่าย "โจทก์" คือรัฐบาลและฝ่าย
"จำเลย" คือพระปรีชา ต่างก็เห็นว่าบุคคลเพียงคนเดียวที่สามารถช่วยเหลือคนแก้ปัญหา
ได้คือสมเด็จพระยา ผลจากการปรึกษาหารือคือรัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระบรมราช
โองการให้เอาตัวพระปรีชา ออกมาเขียน ๓๐ ที่ คุยเหตุที่ว่าพระปรีชา "ประพฤติ
การกำเริบหมิ่นประมาทหนัก ไม่มีความยำเกรงต่อผู้ใหญ่"^๒

ในระหว่างนั้นสมเด็จพระยา ได้รับหนังสือเป็นการส่วนตัวจากกงสุล
ฝรั่งเศส ขอให้ระงับการลงโทษพระปรีชา เพราะเกรงว่าจะเป็นการกระทบกระเทือน
มิตรเตอรนอกสหราชอาณาจักร ซึ่งอาจเป็นผลร้ายต่อความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษและ
ไทย นอกจากนี้ยังได้เตือนสมเด็จพระยา ว่า

...เวลานี้ทุกคนมักจะคิดว่า ข้อที่ฟ้องนั้นเป็นเหตุก่อความแตกเท่านั้น ถ้ามีคดีตัดสิน
ออกเป็นประการใด ทุกคนมันคงจะคิดว่า สมเด็จ (คือสมเด็จพระยา) ได้
คดีตัดสินนั้น ขาพเจ้าเห็นว่าไม่สมควรจัดการโดยแข่งแรงเหลือเกิน แลไม่สมควรจะทำ
โทษเสียประโยชน์การใหญ่...

^๑พระราชหัตถเลขา ป.ที่ ๓ เล่ม ๕๑ ถึงสมเด็จพระยา

^๒พระราชหัตถเลขา ร.ที่ ๔ เล่ม ๕, ประกาศ ณ เดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๒

^๓หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๑ ร.ที่ ๑๕, จดหมายมองซิเออเดอเวียน
กงสุลฝรั่งเศสถึงสมเด็จพระยา วันที่ ๒๕ มีนาคม ค.ศ. ๑๘๗๙.

สมเด็จพระยา ใค่นำเรื่องนี้ขึ้นกราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ ให้ทรงทราบพร้อมทั้งร่างหนังสือตอบ ซึ่งมีข้อความสำคัญ คือ

...พระปรีชา มีใจกำเริบ จะทำการสิ่งใดก็ตามเอาตามโวหารตัวเอง ในหลวงจึงใค้มีข้อรับสั่งออกมาให้ปลกษากอนซิดทั้งปวง ชาวเจาใค้คัดคูปฤมามาให้ทานทรวบควยแล้ว กอนซิดทั้งปวงก็ลงเหมายมีความผิด ในหลวงจึงใค้ทำโทษ เพื่อจะมีให้ขุนนางข้าราชการเยี่ยงอย่าง ทำการประมาทหมิ่นทอธรรมเนียมแผนดินแล้ว่านาจในหลวง แลทานผู้ใค้ คางประเทศแลในประเทศสยามต่อไป การซึ่งทำคังนี้ ก็เพื่ารักษาธรรมเนียมในอาณาแผนดินสยามมิใค้เกี่ยวของกับทานผู้ใค้ ขอทาบจงตรองดูเถิด...

สมเด็จพระยา ใค้ใช้เหตุผลในการคอมกงสุดฝรั่งเศสอย่างไม่ถูกมัดตัวเองโดยการอ้างคำตัดสินของสภาที่ปรึกษาทั้งสองพร้อมทั้งหลักฐานยืนยัน นอกจากนี้ "คาง" กงสุดฝรั่งเศสในตอนท้ายอย่างสุภาพควย จะเห็นใค้ว่าคังแต่เริ่มคั้งนี้ เป็นต้นมาวิธีปฏิบัติงานของรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระยา และขุนนางผู้เกี่ยวของนั้นใค้มีการติดต่อประสานงานรูเรื่องกันโดยตลอดกับทั้งมีการอภิปรายถึงปัญหาที่เกี่ยวเนื่องกัน เมื่อใค้ขอสรุปที่คั้งที่สุดแล้วจึงใค้ดำเนินการต่อไปซึ่งเป็นผลใค้การผิดพลาดมีน้อยมาก และทำให้ฝ่ายรัฐบาลเป็นผู้ชนะคั้งในที่สุด

สำหรับความผิดที่รัฐบาลถวาทโทษพระปรีชา นั้น พระปรีชา เองก็ตระหนักใค้ว่าตนเองผิดตามขอกถวาทโทษนั้น คังจะพบใค้ในจดหมายที่พระปรีชา เขียนถึงแผนนี้ว่า

...ควยตัวฉันเป็นคนไทย ในหลวงกริ้วลงพระราชาญาเขียนแล้ว ก็จะไม่คดยคดาวยกริ้วลงทุกที่ อยาใค้แม่แผนวุ่นววยไป ธรรมเนียมไทยกับธรรมเนียมฝรั่งไม่เหมือนกัน จะเอาเหมือนธรรมเนียมฝรั่งไม่ใค้จะภาฉันมีความผิด ฉันเห็นใจแล้ววแม่แผนรักฉันมาก ถาออนวอนในหลวงถวาทสมเด็จพระยา เหมายจะออกใค้เร็ว...

^๑หนังสือราชการปี ๑๒๔๑, เลม ๑ ร.ที่ ๒๐, หนังสือสมเด็จพระยา ถึงมอชเอเคอเวียน.

^๒หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เลม ๑ ร.ที่ ๒๕.

จะเห็นได้ว่าพระปรีชาฯ ก็รู้ว่าตนเองผิดเพราะอะไร ทั้งยังคาดท้าวเมื่อได้รับ โทษเขียนตีแล้วจะพนโทษ และผู้ที่ช่วยไพนโทษก็คือรัชกาลที่ ๕ กับสมเด็จพระยาฯ ทั้งนี้โดยพระปรีชาฯ ไม่คิดว่าเรื่องจะบานปลายอันเป็นผลร้ายต่อตนเองในภายหลัง

ระหว่างนั้นกงสุลเยเนราลอังกฤษพยายามช่วยเหลือลูกเขยอย่างเต็มที่ ได้ไป หากกงสุลฝรั่งเศสที่บ้านเพื่อปรึกษาเรื่องนี้ และเพื่อ “หาเสียง” สนับสนุนจากกงสุลฝรั่งเศส ควบ กงสุลเยเนราลอังกฤษพยายามบอกกงสุลฝรั่งเศสว่าที่พระปรีชาฯ ถูกลงโทษเขียนตี ครั้งนี้ไม่ใช่เพราะมีความผิดอะไร แต่เป็นเพราะมาเบียดลูกเขยกงสุลเยเนราลอังกฤษ คำนับการที่พระปรีชาฯ ถูกเขียนจึงเหมือน “เขียนกงสุลอังกฤษเหมือนกัน กงสุลทั้งหมดจะต้องช่วยโกรธด้วยกันจึงจะรักษาเกียรติยศไปได้”^๑ ในที่สุดกงสุลเยเนราลอังกฤษได้กล่าวสรุปว่า “การเรื่องนี้เป็นเพราะสมเด็จพระยาฯ จนเดียว จួយสมเด็จพระยาฯ เชื่อนายโตฯ จึงได้คิดทำการครั้งนี้ การที่เขาทำในครั้งนี้นั้นอยู่ในแผนมลิของเขาแห่งเดียว เขาทำเราโดยแรง เราจะต้องทำเขาให้แรงเหมือนกัน”^๒

นอกจากนี้กงสุลเยเนราลอังกฤษยังว่าสมเด็จพระยาฯ ว่า “โก๑ เต็มที่”^๓ แดกงสุลฝรั่งเศสแย้งว่า “เขา (คือสมเด็จพระยาฯ) ก็เป็นคนดีไปลมาตีก เจ้าก็เป็นคนดีไปลมาตีก ต้องกิดให้ดี”^๔

ข้อความข้างต้นยอมชี้ให้เห็นว่า ในสายตาของกงสุลอังกฤษและฝรั่งเศส สมเด็จพระยาฯ เป็นผู้เขาเกี่ยวข้องกับคดีพระปรีชาฯ โดยตรงในฐานะผู้กล่าวหากลับแก่งพระปรีชาฯ แดกงสุลทั้งสองก็รู้อยู่แก่ใจว่าสมเด็จพระยาฯ มีอำนาจอิทธิพลและมีความสำคัญทางการเมืองเพียงใด จึงต้องระมัดระวังในการดำเนินนโยบายตอบโต

^๑ หนังสือราชการปี ๑๒๘๑, เล่ม ๑ ร.ที่ ๒๖.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

^๔ เรื่องเดียวกัน.

สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ นอกจากนั้นจากคำพูดของกงสุลเยเนราลอังกฤษแสดงให้เห็นว่า กงสุลฯ ไม่พยายามแยกเรื่องส่วนตัวออกจากเรื่องส่วนรวม แต่ได้เอามารวมกันเพื่อ ประโยชน์ส่วนตัวที่จะกระตุ้นให้เกิดเสียงสนับสนุนจากบรรดากงสุลต่างประเทศ อย่างไรก็ตามก็ดียังไม่ทันที่กงสุลเยเนราลอังกฤษจะดำเนินการอย่างไรต่อไป ก็มีราษฎร กลาวฟ้องพระปรีชาฯ ๒๘ เรื่อง เป็นความฉกรรจ์ถึงฆ่าคนตายอย่างทารุณ ๕ เรื่อง ซึ่งทำให้กงสุลเยเนราลอังกฤษสงสัยว่า ทำไมก่อนหน้านี้จึงไม่มีโจทก์มากล่าวโทษฟ้อง ร้องพระปรีชาฯ เช่นนี้ จึงได้ไปทูลถามวังหน้าจึงตอบว่า "เขา (คือพระปรีชาฯ) กำลังมีวาสนาอยู่ ราษฎรมันก็กลัว เคียวนี้เหนมีของจะวาได้ มันก็จะวาขึ้น"^๑ ทั้งยัง ทรงกลาวต่อไปว่า ถ้าฆ่าคนตายมีโทษอยู่ ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่ง ตองตายตกไปตาม กัน อีกอย่างหนึ่ง ถูกเขียน ๕๐ ที่แล้วถูกจากคุกไวจนตาย^๒ ซึ่งเป็นผลให้กงสุล เยเนราลอังกฤษตระหนักว่าเรื่องนี้ไม่ใช่เรื่องเล็กแล้ว จะต้องรีบช่วยพระปรีชาฯ โดยความ

เมื่อวังหน้าทรงเห็นท่าทีของกงสุลเยเนราลอังกฤษที่จะช่วยพระปรีชาฯ อย่างแข็งขันเช่นนั้น จึงทรงเสนอความเห็นไปยังฝ่ายรัฐบาลว่า "การครั้งนี้ ที่จะเอา ในเชิงบำเพ็ญธุระเงินมาก สงทองน้อยนั้นเหนจะไม่ไค ควยเขาตระเตรียมไวสุไค จะ ไคอย่างเดียวแตราษฎรบารองกลาวโทษมาก กงสุลกงสินปัญญาไม่อาจที่จะชัคขวางไค"^๓

รัฐบาลไคไคำเนินตามขอเสนอแนะของวังหน้าโดยจัดให้คนซึ่งเคยทำงาน กับพระปรีชาฯ หรือคนซึ่งเคยถูกพระปรีชาฯ ลงโทษมาเป็นโจทก์ทำเรื่องราวกลาว โทษพระปรีชาฯ ต่อไป ในระหว่างนั้นบิดเฮอร์นอกส์ไคทำหน้าที่ขอให้รัฐบาลไทย ปลอยตัวพระปรีชาฯ ดังข้อความว่า

^๑หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๑ ร.ที่ ๓๔.

^๒เรื่องเดียวกัน.

^๓หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๑ ร.ที่ ๓๖.

...อนึ่ง หวังใจว่า กอเวอนแมนตไทย จะเห็นควรปลดอยพระปรีชาฯ เคี้ยวนี้ จากโทษที่พระปรีชาฯ ถูกเรื่องกุดาวโทษที่พบมาแล้ว กอเวอนแมนตไทยจะปลดอยพระปรีชาฯ อย่างนั้นจะดีกว่า จะให้ข้าพเจ้าขอใ้ปลดอยให้ได้ เพราะข้าพเจ้าเห็นว่า ข้าพเจ้ามีอำนาจจะขออย่างนี้...

เมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงได้รับการชมชู้จากมิสเตอร์นอกส์เซนนี้ ได้ทรงนำความปรึกษาสมเด็จพระยาฯ ซึ่งไคกราบบังคมทูลเสนอแนะว่า

...การที่จะชำระหนี้ต้องชำระความของราษฎรที่ร้องเสียก่อน แล้วไคความเจือไปถึงการชอบัง จึงคอยตั้งตระลาการชำระต่อไป

การที่จะชำระหนี้ต้องเอาโลมคุดาย ๆ ความแพงแตกอน ซึ่งจะเอาอาณานิครบาลขึ้นไ้ขวาเป็นความรับสั่งอย่างแตกอน ๆ นั้น จะเป็นความชมชู้ไป

ความซึ่งจะคอบกงส่นั้น ควยความเกากความใหม่เกิดขึ้น ก็กอบคไปไคอยู่แล้ว การรายนี้ตองตรีกกรองมาก จับเสียใหม่ก่อนจึงจะดีจะเอาเรวหนักไม่ได้...

จะเห็นไคาสมเค็จเจ้าพระยาฯ มีความคิรอมคอบชางคิรตองมองปัญหาไครอบคัวเกี่ยวกับปัญหานี้้อย่างลึกซึ้ง ซึ่งนำไปสู่การวางแผนการดำเนินงานอย่างเป็นขั้นตอนที่ละชั้นในแบบ "จาแตมันคง" ลักษณะของการปฏิบัติงานที่ไม่ประมาทเช่นนี้ ยอมเอื้อต่อความสำเร็จของงานตามความประสงค์ และยอมชู้ให้เห็นวามเค็จเจ้าพระยาฯ เป็นที่ปรึกษาสำคัญผู้ให้คำแนะนำอันมีคามิเหตุผลนาเชื่อถือแก่รัชกาลที่ ๕ แมวขณะนั้นท่านจะชรามากแล้วก็ตาม (อายุประมาณ ๗๒ ปี)

ในที่สุดหลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงปรึกษาหารือกับสมเด็จพระยาฯ และเสนาบดีผู้เกี่ยวข้องอย่างกว้างขวางแล้ว ก็ได้สรุปผลให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ผู้รับผิดชอบในเรื่องการต่างประเทศคอบหนังสือของมิสเตอร์นอกส์เซนขอความสำคัญครั้งนี้

^๑หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เลม ๑ ร.ที่ ๔๔.

^๒หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เลม ๑ ร.ที่ ๕๐.

...ข้าพเจ้าขอรับแจ้งความให้ท่านทราบว่า ที่ใดมีคาปฤกษาทำโทษพระปรีชาฯ นั้น เพราะพระปรีชาฯ เป็นขุนนางรชนบชกรรมเนียมราชการทุกอย่างแล้ว มาประมุขการหมิ่นประมาทถูกคอสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แลถูกชุนนางผู้ใหญ่ เป็นกรไม่สมควร ดังนี้ จึงได้ปลุกษาทำโทษตามอาญาแผ่นดิน เพราะกฎหมายชกรรมเนียมบานเมืองไม่ยอมให้ผู้น้อยทำการหมิ่นประมาทถูกคอผู้ใหญ่ .....

ที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามแลท่านเสนาบดีได้ปลุกษาทำโทษเช่นนั้น ก็เพราะการรักษากเกียรติยศแผ่นดิน แลรักษาเกียรติยศชุนนางผู้ใหญ่ของสมเด็จพระนางเจ้ากำนัน ทำให้เหมือนกับชุนนางผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ เหมือนกับมิได้คิดเป็นการอย่างหนึ่งอย่างใดต่อท่านเลย

ซึ่งท่านเห็นความไปว่า เป็นความแก่กล้าทำอันตรายแก่ท่านไปดังนี้ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามแลท่านเสนาบดี ก็เป็นที่เสียใจมาก

ขอซึ่งท่านหวังใจว่า คูเวบเมนต์ไทยจะเห็นควรปล่อยพระปรีชาฯ เอง ก็กว่าจะให้ท่านขอโทษปล่อยให้ไค่นั้น

ขอให้ท่านทราบว่า โทษของพระปรีชาฯ ส่วนที่ทำการหมิ่นประมาทต่อแผ่นดิน แลหมิ่นประมาทต่อท่านผู้ใหญ่ั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามก็ได้ลงพระราชอาญา ทำโทษพระปรีชาฯ การกอดสมควรกับโทษ การเป็นเสร็จแล้ว

แต่เดี๋ยวนี้ มีราษฎรมารองทุกชวา พระปรีชาฯ คมเหตุแก่พี่น้องของเขาถึงแก่ชีวิตก็มี ที่ทำการกดชคุมเหตุราษฎรต่าง ๆ นั้น รองไว้แต่ก่อน ๕ เรื่อง ได้มีห้องตราบังคับให้พระปรีชาฯ สงเขามาชำระพระปรีชาฯ ไม่สงตามบังคับนั้นมิโทษอยู่ กับความร้องขึ้นใหม่อีกบาง จะตองชำระไคส่วนความของราษฎรทรงทุกชั้นให้ไคความเท็จแลจริง โดยความยุติธรรมก่อน

ก็ถาชำระไคความจริงว่า พระปรีชาฯ ไม่ได้กระทำการคุมเหตุกับราษฎรให้ไคความเค็ดรอนดังที่ราษฎรไคหาเรื่องราวรองกล่าวโทษนั้นแล้ว ก็คงทรงพระกรุณาโปรดให้พระปรีชาฯ พนโทษ...

จะเห็นไคว่าฝ่ายไทยคอบที่แจ่มใสเตอร์นอกสไคชัดแจน สามารถไขข้อข้องใจไคทุกขออย่างสุภาพและมีเหตุลซึ่งมีสเตอร์นอกสไคอาจไคแยงไค โดยเริ่มจากการที่บอกวาสาเหตุการลงโทษพระปรีชาฯ นั้นเป็นเพราะพระปรีชาฯ ทำผิดกฎหมายชกรรมเนียมบานเมืองของไทยไมใช่เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับมีสเตอร์นอกสแลงก็มีการลงโทษไปแล้ว แต่ที่

๑ หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๑ ร.ที่ ๖๐.

ยังไม่อาจปล่อยตัวได้ เพราะมีราษฎรมาฟ้องร้องเกี่ยวกับการกระทำของพระปรีชา ราษฎรจึงต้องสืบสวนสอบสวนตามธรรมเนียมของบ้านเมือง การตอบเขา^๑เป็นการแสดงให้ ฝ่ายตรงข้ามเห็นว่าในการจับกุมและลงโทษพระปรีชา นั้น รัฐบาลไม่ได้ทำโดยใช้อารมณ มาเป็นเครื่องตัดสิน แต่รัฐบาลทำไปตามกฎหมายธรรมเนียมของบ้านเมือง นับว่าเป็น การตอบที่ฉลาดรอบคอบ ไม่ผูกมัดตัวเอง ที่สำคัญคือการนำเอากฎหมายธรรมเนียมมาใช้ อ่างเพราะยอมทำให้ฝ่ายตรงข้ามไม่สามารถหาเหตุผลมาตอบโต้ได้นัก เพราะจำต้อง เคารพกฎหมายธรรมเนียมของบ้านเมืองไทย ถ้าเขาไปเกี่ยวของมากเกินไปก็จะถูกตำหนิ ว่าเขาแทรกแซงกิจการบ้านเมืองนั้น ๆ ซึ่งในทางทฤษฎีแล้วเป็นการผิดธรรมเนียมและ จรรยาของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ

อย่างไรก็ดี มีสเตอรนอกส์ยังไม่ละความพยายามที่จะช่วยเหลือพระปรีชา ใต้เขาเผ่ารัชกาลที่ ๕ เป็นการส่วนตัว และแสดงอาการคั่งปราก^๒ในพระราชปารภ ของรัชกาลที่ ๕ ว่า

... พวกที่จะทำความยุ่งยากต่าง ๆ มาชวนให้ออกตัวเสียว่าไม่รู้ไม่เห็นในเรื่องนี้ แล้วให้โลสมเค็จเจ้าพระยาฯ และเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ออกเสีย พวกการต่าง ๆ มาก เป็นคำติเตียนและคำกล่าวตรงต่อพวกฝ่ายข้างโน้นมาก (คือสมเค็จเจ้าพระยาฯ และพวกพอง) ตัวเราเอง (คือรัชกาลที่ ๕) ยังเป็นกลางอยู่ ...^๑

รัชกาลที่ ๕ ทรงตอบมีสเตอรบอกส์ว่าพระองค์ไม่ทรงสามารถทำตามขอ เสนอที่ให้โลสมเค็จเจ้าพระยาฯ และเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ใต้ แมกระนั้นมีสเตอรนอกส์ ใต้คาดคั้นให้ไทยปฏิบัติตามข้อกำหนดของเขา ๓ ข้อ ซึ่งรัชกาลที่ ๕ โปรดฯ ให้สมเค็จ เจ้าพระยาฯ เป็นผู้ตอบ คือ^๒

^๑ พระราชหัตถเลขา ร.ที่ ๓๑ เล่ม ๕ รัชกาลที่ ๕ ถึงพระยาเทพประชุน ท.จ. ปรีวีเคาน์ซิล ชาหลวง ณ เมืองลาวเฉียง.

^๒ หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๑ ร.ที่ ๑๖๔ สมเค็จเจ้าพระยาฯ ถึงกงสุล อังกฤษ.

๑. การที่ไทยเอาชื่อมิสเตอร์นอกส์ใส่ในคำปรารภนั้น มิสเตอร์นอกส์เห็นว่าเป็นการประจบศั้วเขา จึงขอให้ไทยขอโทษให้ชัดเจน ซึ่งฝ่ายไทยบอกว่า การที่ใส่ชื่อมิสเตอร์นอกส์ไว้ก็เพื่อให้เห็นความผิดของพระปรีชาฯ ที่ทำผิดธรรมเนียมไทยเพื่อจะให้คนทั้งหลายยำเกรงในยศของมิสเตอร์นอกส์ที่เป็นตัวแทนของพระมหากษัตริย์อังกฤษซึ่งพระปรีชาฯ ไม่ควรกระทำการดังกล่าว แต่เมื่อมิสเตอร์นอกส์เห็นว่าเป็นการประจานฝ่ายไทยก็ขอภัยโทษด้วย

๒. ขอซึ่งมิสเตอร์นอกส์จะให้ปล่อยตัวพระปรีชาฯ นั้น ยังปล่อยไม่ได้ เพราะราษฎรกล่าวโทษเป็นความอยู่หลายเรื่อง จะต้องรอการชำระให้เสร็จก่อน

๓. ขอซึ่งมิสเตอร์นอกส์ให้เลือกตระลาการที่ "เป็นยุติธรรม" นั้น ฝ่ายไทยได้ให้สมเด็จพระเจ้าฟักกรมพระบารามปรบักระซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่เป็นประธานในการชำระความโดยยุติธรรม

หลังจากนั้นคณะกรรมการซึ่งประกอบด้วยสมเด็จพระเจ้าฟักกรมพระบารามปรบักระ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) พระราชวรานุกุลที่เกษราธิบดี และพระยาราชนิกิตีซึ่งเป็นกรรมการในฐานะเคาน์ซิลออฟสเตท และปรีวีเคาน์ซิล ได้สอบสวนเรื่องการทุจริตของพระปรีชาฯ ปรากฏผลออกมาว่าพระปรีชาฯ ก่อการทุจริตฉ้อราษฎร์บังหลวงจริงโดยเบิกเงินหลวงคิดดอกเบี้ยโดยไม่ได้กราบบังคมทูลให้ทรงทราบว่ากิจการขาดทุนหรือได้กำไรอย่างไร มีแต่ตั้งฎีกาเบิกเงินอยู่เสมอจนจำนวนเงินเพิ่มมากขึ้น ขณะเดียวกับที่ส่งทองให้หลวงเพียงเล็กน้อย พระปรีชาฯ รู้ตัวว่าถ้าวารัฐบาลสืบสวนตนเองจะต้องไต่รับโทษ จึงได้กระทำการดังปรากฏในคำกราบบังคมทูลของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง พระราชวรานุกุล และพระยาราชนิกิตี ดังนี้

จึงหาภรรยาผู้มีอำนาจไว้จะต่อสู้ที่ผิดควยพระราชกำหนดกฎหมาย พระปรีชา
 ราวมีความผิดจึงคิดอุบายให้ภรรยาหาอำนาจเอาชานอนมากชื้อชื้อขวางราชการ
 ชวาระความแผ่นดินต่าง ๆ ^{อุหมิ่น} } ตระลาการและทนายผู้รับสั่งใหม่มากากับ แลวกลับ
 ในอุบายภรรยาหาหมอกกตยาศนหารูป } ให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ }
 สมเด็จพระเจ้าพระยา }
 ทานเสนาบดี } เป็นอันตรายควยวิทยาศาสตร์แล้วก็ยังมีความคิดเป็น
 ขุนนางผู้ใหญ่ } ออกอุบาย } อีกหลายข้อ...^๑
 มหันตโทษ }

การครั้งนี้พระยากระสาปนา มีส่วนรู้เห็นควยเริ่มตั้งแต่เมื่อรัชกาลที่ ๕ ได้
 โปรดเกล้าฯ ให้ไปเป็นผู้ดำเนินการเหมืองทองคำกวาง เพราะทรงเห็นว่าเป็นผู้มีความรู้
 คานกิจการเหมืองแร่และเครื่องจักรกล แดกลับใจอุบายให้พระปรีชา บุตรชายเป็นผู้รับ
 ทำการสิทธิขาดแทนตน ทั้งยังให้พระปรีชา เอาชื่อลงในฎีกาเป็นผู้เบิกเงินกับให้พระ
 ปรีชา จมื่นศรีสรักษ์ บุตรชาย และหลวงพินิจจักรภณทัต ญาติผู้ใกล้ชิดเป็นผู้เซ็นชื่อรับ
 เงินไป ดังนั้นบุคคลกวางจึงมีความผิดควย โดยเฉพาะพระยากระสาปนา นั้นเป็นทั้ง
 สมาชิกคานชิลออฟสเตทและปรีวีเคานชิล ส่วนพระปรีชา และจมื่นศรีสรักษ์ก็เป็น
 สมาชิกปรีวีเคานชิลกระทำการ เช่นนี้เป็นการผิดต่อคาปฏิญาณที่ได้ให้ไว้ และก็ได้รับโทษชั้น
 หนักแล้ว (คือการถูกถอดออกจากการเป็นสมาชิกภาพของสภาทั้งสอง)

นอกจากนี้ ผลการสืบสวนต่อมาได้ความว่า พระปรีชา มีโทษฆาตตาย
 "เป็นการล้มหลายคน" ทั้งยังปล่อยให้ราษฎรออกไปลักขโมยกระบือและนาของหัวเมืองอื่น
 ไกลเคียง ก่อให้เกิดความเดือดร้อนโดยทั่วไป ดังปรากฏในพระราชปรารภของรัชกาลที่
 ๕ กับเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ว่า

---

^๑ ก.จ.ช., สารบาณ, สมุดพิเศษ เล่ม ๑๘ จ.ศ. ๑๒๔๑ หนังสือราชการ
 ปี ๑๒๔๑ เล่ม ๒๕, ที่ ๖๑๓.

...ซึ่งพระปรีชาฯ คิดปล่อยให้ราษฎรไปขโมยคังนี้ มิได้ให้ขโมยในเมืองปราจีน (ซึ่งพระปรีชาฯ เป็นข้าหลวงอยู่ ทั้งมีสเตอร์นอกสและผู้อื่นก็ไคยยันรัควาเมืองปราจีนไม่มีโจรราษฎร) ให้ไปเที่ยวขโมยตามเมืองที่ไกลเคียง คือเมืองฉะเชิงเทรา เมืองนครนายก เพราะจะอวคเมืองตัวใหญ่ และอยากจะมีอำนาจไปในเมืองนั้นควความคิฉบับนั้น พระปรีชาฯ ก็ไคสำเภาให้เหญจริงหลายครั้ง คือขอที่เขตรแณไกลเคียงเมืองปราจีน แลกลาวโทษกรรมการเมืองอื่นจะขอมีอำนาจบอย ๆ...

เมื่อปรากฏผลการสืบสวนออกมาว่า พระปรีชาฯ มีความผิด "หลายกระทง" ราชยังพิพพันถึงบุคคลผู้ไกลสิคอื่น ๆ ควย ทำให้พระยากระสาปณา "รอนตัว" รับหาทางผอนคลายความเคือรอนดังกลาว หลังจากไคทาคำสารภาพของตนขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายนแล้ว ก็ไคไปหาสมเด็จเจ้าพระยาฯ เพื่อขอให้หนชวยเหลือในฐานะที่พึ่งสำคัญ สมเด็จเจ้าพระยาฯ เห็นว่าที่พระยากระสาปณา ทำเรื่องราวสารภาพทูลเกล้าฯ ถวายนั้นเป็นการดีแล้ว แต่ยังไม่เป็นการนาเชื่อถือดังทานกลาวกับพระยากระสาปณา ว่า "กลัวว่าปากกับใจ (ของพระยากระสาปณา) จะไม่เหมือนกัน" ทานเห็นว่าเมื่อจะสารภาพแล้ว ก็ควรให้สารภาพตลอดกัน จะเป็นการสารภาพแต่พระยากระสาปณา ซึ่งเป็น "คนข้างนอก" เพียงคนเดียวในขณะที่ "คนข้างใน" (คือพระปรีชาฯ) ยังพูดว่า แขงแรงก็่ออำนาจไปทางหนึ่งนั้นคเป็นการว่าพระยากระสาปณา ไม่มีความจริงใจ สมเด็จเจ้าพระยาฯ กลาวเป็นการชุกตอไปว่า ถึงแมพระปรีชาฯ จะปฏิเสธเสียงแข็งอยุ่ก็ตามแต่คระลาการสืบสวนไคความจริงแล้ววว่าพระปรีชาฯ ทำความผิดกรรมจอยหลายเรื่อง คังนั้นถาพระยากระสาปณาต้องการแสดงให้เห้นวาทนมีความจริงใจตอการสารภาพก็ตองเขาไปพูดจาชี้แจงเกลี้ยกลอมให้พระปรีชาฯ "รู้สึกความผิดของตัว" เหมือนอยางพระยากระสาปณา จึงจะเป็นการเชื่อไควว่าพระยากระสาปณา มีความจริงใจ พระยากระสาปณา ก็กลาว "โยกโย" วการจะไปพูดจากับพระปรีชาฯ นั้นยากเหลือเกิน ควยเกรงวาทคระลาการจะไม่ให้เขาพบพูดจากัน แต่ถาจะมีหนังสือไปถึงก็เกรงวว่า "จะเป็นการให้เอต ให้ในแก่กันไป" สมเด็จเจ้าพระยาฯ ไคแก้ไขปัญหานี้ว่า ถาเกรงจะไม่ไคเขาพบ ก็ให้ใชวิธีมีหนังสือถึง โคยให้

พระสากรรตวรจตุรคอน พระยากระสาปณ์ ก็รับว่าจะไปไตรศรลงคูตามขอเสนอแนะของ สมเด็จพระยา^๑

หลังจากนั้นสมเด็จพระยา ไค้ให้พระยาเจริญราชโมศรีซึ่งเป็นน้องของ พระยากระสาปณ์ และเป็นอาของพระปรีชา มาหาพบชี้แจงเรื่องพระยากระสาปณ์ มาหาทาน พร้อมกับนั้นทานไค้แจกแจงชี้แนะให้พระยาเจริญฯ ไปเกลี้ยกล่อมพระยา กระสาปณ์ ให้ปฏิบัติตามขอเสนอแนะของท่าน โดยทนายใช้วิธีชี้พูดจางูใจหวานล่อมพระยา เจริญฯ อย่างฉลาดว่า ทานไค้ศรทรงเห็นว่า ตอนแรกพระปรีชา หมายมั่นที่จะฟังพา อาศัยอำนาจภริยาซึ่งเป็นธิดาของกงสุลเยเนราลดังกฤษแต่เพียงอย่างเดียว จึงไค้ห่มเท ไท้หรัพย์สิ่งของบ้านเรือนและข้าทาสบริวารแก่ภริยาจนหมดสิ้น แต่มาถึงบัดนี้ไค้คิดเหมือนว่า จะฟังไค้แล้วซ้ำตัวเองยังเป็นโทษเสียอีก ทานจึงกล่าวเป็นเชิงชี้แนะต่อไปว่า

...ก็ถ้าพระปรีชา ไม่มีตัวแล้ว พระยากระสาปณ์ ญาติพี่น้องของพระปรีชา จะ ไท้ฟังสิ่งไรเขา (คือฝ่ายกงสุลอังกฤษ) ก็คงจะฟังไค้เป็นแน่ ทุกวันนี้เขาก็ชนเอา แตรหรัพย์สมบัติของดีไป เอาแต่ความร้ายมาทิ่มแทงให้กับพระปรีชา แลพระยากระสาปณ์ ญาติพี่น้องทั้งปวง หรัพย์สมบัติของพระปรีชา ที่ให้กับภรรยาไปนั้นพระยากระสาปณ์ ญเป็นบิดา พระยาเจริญฯ ญเป็นอา จะคิดเอาเกินถาไม่คิดนั้นก็ตายแต่ใจเกิด แคมุ่ผูกฉลา อยวามือพระปรีชา เขามานั้นไค้พาทองที่หลอมเทเป็นลิ้มแล้วเขามาหนัก ๙๕ ซึ่ง ครันสิ้นสอยเจ้าพนักงาน ก็ว่าไค้ส่งทองแต่เพียง ๓๐ ซึ่ง ทองรายนี้หมียูกกล่าววว่า พระปรีชาฯ พาเขามา ๙๕ ซึ่งนั้น ยังขาดอยู่ ๕๕ ซึ่ง พระปรีชาฯ หาไค้ส่งเจ้าพนักงาน ไค้แล้วเมื่อเวลาที่พระปรีชาฯ เป็นโทษแล้วกำลังที่จะยกย้ายหรัพย์สมบัติของ พระปรีชาฯ ที่มานั้น มีผู้มาแจ้งความอีกว่า มีสเคอรูกูล (คือเลขาณการของมิสเคอร นอกส) ไค้มารับทองไปจากบ้านพระปรีชาฯ สองหมื่นทุกเรือมิสเคอรูกูลไป..... ครันมีสเคอรูกูลไปถึงบ้านกงสุลอังกฤษแล้ว..... มีสเคอรูกูลบอกหน้าออกคู้ ญที่แบกห่อทองไป..... จึงไค้เห็นว่าในห่อชาติแบกขึ้น ไปนั้นเป็นห่อทองคำ...

^๑หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๓ ร.ที่ ๙๑๔ หนังสือเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ กราบบังคมทูล ร. ๕.

^๒หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๓ ร.ที่ ๙๑๕ หนังสือเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ กราบบังคมทูล ร. ๕.

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยาฯ พுகจาเกลียดกล่อมพระยาเจริญฯ ใคอย่าง
ฉลาดและนุ่มนวล แสดงความเห็นใจฝ่ายพระปรีชาฯ ที่ถูกฝ่ายภรรยาแยงผลประโยชน์ไป
พรอมกันนั้นไคกล่าวเป็นความนัยชี้แจงใคฝ่ายพระปรีชาฯ จักการเอาทรัพย์สินสมบัติคืน โดย
ที่ท่านจะไม่เขายุงเกี้ยวควย ท่านเป็นห่วงแต่ทองคำของแผ่นดินที่ขาดหายไปเท่านั้น ใค
ท่านเห็นวาทะพระปรีชาฯ ควรตองเอามาคืนรัฐบาล วิธีการพูคในเรื่องทองคำที่หายไปใค
สมเด็จพระยาฯ ไมคบอกวาทานรู้หรือท่านเห็นเอง แต่ท่านใควิธีกลวาวมีคมาพอง
กล่าวโทษพระปรีชาฯ เป็นการ "กัน" คัวเองไมคใคเข้าไปเกี้ยวของในขอกกล่าวหาโดย
ตรง คัวยเหตุนี้จึงตองมีการสืบสวนพระปรีชาฯ แต่เพื่อไมคใคพระปรีชาฯ ตองใครับโทษ
หนักจึงขอใคพระยากระสาปณ์ฯ ไปเกลียดกล่อมใคพระปรีชาฯ รับสารภาพและบอกแหล่งที่
ซ่อนทอง ถาพระยาเจริญฯ สามารถบอกใคพระยากระสาปณ์ฯ ทำใคเช่นนี้ และช่วยกัน
คิดเอาทองมาใคโดยเร็วแล้ว ใคพระยากระสาปณ์ฯ และพระยาเจริญฯ ก็จะได้รับค
คือความชอบขึ้นมาบาง แต่แมกระนั้นก็ตามการกระทำดังกลวาก็ไมสามารถลบล้างโทษ
ของพระยากระสาปณ์ฯ ลงใค ใคแต่พอใคสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แลคนทั้งปวงเห็น
บางวาทะพระยากระสาปณ์ฯ ไมคใคเข้ากับค^๑ สมเด็จพระยาฯ ใคแนะตอไปวาทะ
พระยากระสาปณ์ฯ ควรใคเสียดพระปรีชาฯ ใคใคความจริงเป็นการหาความคมาประกอบ
เข้ากับคสารภาพของพระยากระสาปณ์ฯ ใคใคเชื่อใคใคมากขึ้น และการเรื่องจะเจร
กับพระปรีชาฯ นี้ สมเด็จพระยาฯ มาพิจารณาแล้วเห็นวาทะพระยากระสาปณ์ฯ ควร
ใคไปพบปะพูกจากับพระปรีชาฯ โดยตรงคกว่าเขียนหนังสือถึงกัน ท่านไมคกลัววาทะ
พระยากระสาปณ์ฯ จะใคใคหลส้างสอนพระปรีชาฯ เพราะวาทะ "ตระลาการ ใคชำระเป็นเสร็จ
แล้ว" สำหรับคัวท่านนั้นเมื่อแนะนำวิธีปฏิบัติแกพระยากระสาปณ์ฯ และพระยาเจริญฯ
แล้วท่านก็จะไปเมืองราชบุรี ดังนั้นพระยากระสาปณ์ฯ จะใคไปหาพระปรีชาฯ เมื่อใค
ก็ใคไปขออนุญาตจากเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ใคใคสุดสมเด็จพระยาฯ ใคสรุปเรื่อง
ที่ท่านพูกกับพระยาเจริญฯ ว่า

---

^๑ เรื่องใคเดียวกัน.

...การที่โคเรียกพระยาเจริฐา มาให้ความไปพูดกับพระยากระสาปณ์ นู๋ไม่ได้ เป็นการบังคับบัญชา นี่เป็นการพูดไปตามความเห็นที่จะช่วยสงเคราะห์กันที่ว่าขอให้ช่วยกัน ถึกว่าถ้าเป็นไปดังนี้ได้แล้ว หนักจะโคเป็นเบาขึ้นบ้าง ซึ่งพระยากระสาปณ์ จะเชื่อแลไม่เชื่อนั้นสุดแล้วแต่ใจ ให้พูดษาหารือกันดูตามพี่น้องเถิด...

ท่านจบลงควยคำสั่งสอนว่า ผู้ที่จะทวาราทกการฉลองพระเศษพระคุณต่อไปนั้น ควรมีความกตัญญูต่อแผ่นดินให้จงมาก^๑

ขอเสนอแนะและวิธีการพูดของสมเด็จพระยา มีเหตุมีผลน่าเชื่อถือ นวลไม่บังคับให้ทำแต่หาเด็กชาอยู่ในที่ คำสั่งสอนตอนท้ายของท่านเป็นการย้ำให้เห็นว่าท่านถือคุณธรรมความกตัญญูตเวทีต่อแผ่นดินเป็นสิ่งสำคัญในการปฏิบัติราชการ ท่านมักจะกล่าวถึงคุณธรรมข้อนี้เสมอและจากบทบาททางการเมืองของท่านที่ผ่านมาหลายตอน แสดงให้เห็นว่า ท่านยึดถือคุณธรรมข้อนี้เป็นหลักปฏิบัติควย

นอกจากนี้ จะเห็นว่าท่านรู้จักวิธีการที่จะทำให้อุณหภูมิของอาหารับสารภาพโดยไม่ใช้วิธีบังคับโดยตรง แต่ใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวเป็นเครื่องจูงใจ เริ่มจากเชิญบิดาของพระปรีชา มาเจรจาทวนลอมให้ เห็นควยกับคำแนะนำของท่าน และเพื่อให้คำแนะนำของท่านดูเป็นจริงเป็นจังเป็นการย้ำให้เห็นว่าพระยากระสาปณ์ ควรปฏิบัติตามคำแนะนำของท่าน สมเด็จพระยา ก็เรียกน้องชายของพระยากระสาปณ์ มาพูด เพื่อให้ไปเจรจาสบายลอมพี่ชายให้ทำตามนั้นให้ได้ โดยมีเงื่อนไขว่าถ้าทำได้ก็จะทำให้ภาวะการณดีขึ้น ทั้งนี้ท่านใช้วิธีการพูดแบบที่เรียกว่า "ทั้งชูทั้งปลอบ" เมื่อเจรจาเสร็จแล้วท่านก็ทำเหมือนไม่สนใจ (ซึ่งความจริงคงสนใจว่าผลในทางปฏิบัติจะเป็นอย่างไรต่อไป) และยังบอกว่าจะออกไปอยู่ที่เมืองราชบุรีควย ทั้งนี้คงเป็นไปตามนโยบายที่ท่านมักกล่าวเสมอว่าให้คอย ๆ ดำเนินการอย่าเพิ่งแผ้วถาง เพื่อให้ฝ่ายตรงข้าม "ตายใจ" แล้วคอยจัดการเด็กชาภายหลัง

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

ปรากฏว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นด้วยกับวิธีการดังกล่าวของสมเด็จพระเจ้าพระยา
 แต่พระองค์ไม่ใ้ความใจที่จะให้พระยากระสาปณ์ และพระปริชาฯ พบปะเจรจากันสองต่อ
 สอง ทรงขอให้ผู้คุมอยู่ด้วยคนหนึ่ง^๑ ในระหว่างนั้นจมีนราชามาตย์บุตรของพระยาเจริญฯ
 และสงวนภริยาซึ่งเป็นน้องสาวของพระปริชาฯ เมื่อทราบเรื่องทีบีคา เขาพบปะเจรจากับ
 สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ก็ "รอนตัว" เกรงว่าตนเองจะมีความผิดในฐานะผู้สมรู้ร่วมคิดด้วย
 เพราะครั้งหนึ่งพระปริชาฯ ใ้คนนำเครื่องทองและทองคำมาให้สงวนรวยจางข้างในทำชัน
 ทอง จอกทอง ฟานทองสำหรับหนึ่ง ฟานทองเล็กอีกสองฟาน เมื่อทำเสร็จพระปริชาฯ ก็
 เอาไป ยังเหลือฟานทองเล็กฟานหนึ่งกับทองคำอีก ๑๕ บาทอยู่ที่สงวน ซึ่งจมีนราชามาตย์
 และสงวนก็ได้รีบนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย พร้อมกับกราบบังคมทูลชี้แจงให้ทรงทราบ การ
 สรรภาพพร้อมกับพยานหลักฐานของจมีนราชามาตย์นับว่าเป็นหลักฐานผูกมัดพระปริชาฯ ได้
 แน่นหนาอย่างหนึ่ง เพราะทั้งสองคนมีศักดิ์เป็นน้องชายและน้องสาวของพระปริชาฯ ซึ่ง
 ยอมทำให้คำสารภาพนั้นน่าเชื่อถือได้

ในระหว่างเวลาเหล่านี้นอกจากฝ่ายผู้นำของรัฐบาลไทยจะดำเนินการสืบสวน
 คดีนี้เป็นการภายในประเทศแล้ว ยังได้ใช้วิถีทางการทูตเขาช่วยด้วย เนื่องจากมีสเตอร์
 นอกสังกัดสุลเยเนรราดอังกฤษพยายามช่วยเหลือบุตรชายอย่างเต็มที่ดังกล่าวมาแล้ว จนถึง
 ชั้นขมขู่ไทยโดยตรงด้วยวิธีดำเนินนโยบายเรือปืนกับไทย (Gun-Boat Policy)
 พร้อมกันกับที่แจ้งความไปยังกระทรวงการต่างประเทศของอังกฤษเพื่ออาศัยอำนาจของ
 รัฐบาลอังกฤษเข้ามาแทรกแซงให้บังคับรัฐบาลไทยปล่อยตัวพระปริชาฯ ด้วย การกระทำ
 ดังกล่าวของมีสเตอร์นอกสนับสนุนเป็นอันตรายต่ออิสรภาพทางการศาลของไทยมาก ซึ่งจะมีผล
 กระทบต่อเสถียรภาพทางการเมืองของประเทศด้วยเพราะพระปริชาฯ เป็นคนไทย และ
 ใ้ได้รับการกล่าวหาว่าทำความผิดหลายประการ ถ้าปล่อยตัวไปทั้ง ๆ ที่มีความผิดโดยถูก
 ตางชาติบังคับเช่นนี้ ย่อมจะทำให้ฝ่ายไทย "เสียหน้า" และดูเหมือนเป็นการ "สูญเสีย
 ความเป็นไทย" ด้วย

^๑ พระราชหัตถเลขา เล่ม ๕ ร.ที่ ๑๖๐ ถึงเจ้าพระยาภาณุวงศ์

คังนั้นรัชกาลที่ ๕ จึงโปรดฯ ให้พระยาสยามสุรพาหะ กงสุลเยนราชอาณาจักรสยาม
ณ กรุงลอนดอน เข้าพบรัฐมนตรีต่างประเทศอังกฤษขอให้อังกฤษส่งโทรเลขมายังมิสเตอร์
นอกส์ ห้ามมิให้ทำการลงไปอย่างหนึ่งอย่างใด จนกว่าคณะทูตไทยซึ่งมีพระยาภาสกรวงศ์
(พร บุนนาค) เป็นหัวหน้าจะไปชี้แจงให้รัฐบาลอังกฤษที่กรุงลอนดอนทราบก่อน ต่อมาใน
เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๒ พระยาภาสกรวงศ์ก็เดินทางไปอังกฤษ ได้พยายามอธิบาย
เหตุผลต่าง ๆ ในอังกฤษทราบ^๑ โดยในระหว่างนั้นรัฐบาลไทยก็พยายามติดต่อป้อนข้อมูล
ที่ได้จากการไต่สวนคดีนี้ให้พระยาภาสกรวงศ์ทราบเป็นระยะ ๆ โดยทางโทรเลข เพื่อให้
สามารถชี้แจงให้รัฐบาลอังกฤษเข้าใจและเห็นใจไทย

ทางบ้านเมืองไทย ปรากฏว่าพระยากระสาปณ์ฯ ได้เข้าพบเจรจากับพระ
ปรีชาฯ ในที่สุดพระปรีชาฯ ให้การรับสารภาพพร้อมทั้งหมิ่นดาเอาทองคำจากบ้านกงสุล
อังกฤษมาคืนให้แก่รัฐบาลไทย โดยพระปรีชาฯ กล่าวกับผู้คุมว่า “พระยากระสาปณ์ฯ มา
ว่าความเรื่องนี้จะให้แผ่นดินแพธา ทองคำที่หาได้เอาไปไว้ที่ไหนให้สารภาพโดยค^๒ และ
อีกตอนหนึ่งว่า “บิดามาวาแล้วต้องเชื่อ เมื่อบิดาจะให้ตายก็ต้องตาย ได้พูดมาแต่เดิมแล้ว
จะเอาไปประหารชีวิตทำประการใดแล้วแต่จะโปรด”^๓ อาจกล่าวได้ว่า การที่พระปรีชาฯ
รับสารภาพนอกจากคำเกลี้ยกล่อมของบิดาแล้วยังได้มีความมั่นใจจากเมื่อใดทราบว่
สมเด็จพระยาฯ รับว่าจะช่วยคังปรากฏในรายงานของพระพิเรนทรเทพผู้รับผิดชอบ
ควบคุมพระปรีชาฯ ว่า

^๑หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๒ ร.ที่ ๒๒๗ หนังสือพระยาสยามสุรพาหะ
ถึงเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ.

^๒หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๓ ร.ที่ ๓๓๗ รายงานพระพิเรนทรเทพ
กราบบังคมทูล ร. ๕.

^๓หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๓ ร.ที่ ๓๔๖ รายงานของพระพิเรนทรเทพ
กราบบังคมทูล ร. ๕.

...อายุเอม (บ่าวของพระปรีชา) มาบอกพระปรีชา ว่าพระยากระสาปณ์ฯ สั่ง
มาว่าให้รับเสียเถิดไม่เป็นไร สมเด็จพระยาฯ ทานรับว่าไม่ทำเหมือนเรื่อง
พระยาอาหารบริรักษ์ แต่ให้รับสารภาพเสียโดยคักแล้วจะชวย เสด็จพระราชดำเนิน
กลับ (จากบางปะอิน) จะชุมนุมเณรชิด พระปรีชา ว่าทานรับอย่างนั้น เหนจะ
สำเร็จ...

สมเด็จพระยาฯ ไครกราบบังคมทูลเสนอให้มีการประชุมเณรชิดและลูกขุน
เอาตัวพระปรีชา ออกมาพิจารณาโทษให้เสร็จเป็นเรื่อง ๆ ไป^๒ ปราบกฏผลการพิจารณา
ว่าพระปรีชา มีความผิดหลายกระทงนับตั้งแต่การกระทำที่เป็นการดูถูกดูหมิ่นประเพณีของ
บ้านเมืองด้วยการแต่งงานกับชิตากงสุดอังกฤษโดยไมไครกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ และ
ไมไครกราบเรียนผู้หลักผู้ใหญ่ของแผ่นดินแม่แตกงสุดอังกฤษเอง ความผิดมาคือการฉ้อ
ราษฎร์บังหลวง แต่ความผิดที่รุนแรงถึงขั้นออกอุทโทคือการฆาตคยาอย่างทารุณโหดร้าย
หลายราย ซึ่งทำให้รัฐบาลไม่สามารถปลดอยตัวพระปรีชา ไค ในที่สุดพระปรีชา ก็ถูก
พิจารณาคัดสินประหารชีวิต ส่วนพระยากระสาปณ์ฯ ถูกปลดออกจากตำแหน่งทางราชการ
และถูกถอดยศบันคาศักดิ์เป็นนายโหมค อมาคยกุล จึงเป็นอันว่าคดีพระปรีชา ซึ่งเริ่มมา
ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๑ ก็ยุติลงใน พ.ศ. ๒๔๒๒ โดยที่อิทธิพลของต่างชาติไม่อาจเข้าแทรก
แซงไค แมวมามีสเตอร์นอกส กงสุดเยเนรลอังกฤษจะพยายามใช้อิทธิพลบีบบังคับถึงกับ
ไชนโยบายเรื่องเป็นกับไทยก็ตาม แต่เนื่องจากรัฐบาลไทยไคค้ำเนินนโยบายที่ชาญฉลาดและ
รอบคอบตามขอเสนอของสมเด็จพระยาฯ คือพิจารณาไคสวนหาชอผู้กักพระปรีชา
ที่จะขึ้นตอนจนกระทั่งพระปรีชา คินไม่หลุด ในขณะที่เดียวกันก็ค้ำเนินนโยบายทางการทูต
ไปพร้อม ๆ กันควย โดยเฉพาอย่างยิ่งการพยายามไคให้รัฐบาลอังกฤษเห็นวาคดีพระปรีชา
เป็นเรื่องของกฏหมายธรรมนิยมบ้านเมืองไทยซึ่งจะไคต่างชาติเข้ามาเกี่ยวของไมไค

^๑หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เลม ๓ ร.ที่ ๓๕๕ รายงานพระพิเรนทรเทพ
กราบบังคมทูล ร. ๕.

^๒พระราชหัตถเลขา เลม ๕ ร.ที่ ๒๑๒, ร. ๕ ถึงสมเด็จพระยาฯ

เพราะยอมหมายความถึงการเข้าแทรกแซงการเมืองโดยตรงอันจะกระทบกระเทือนต่ออำนาจอธิปไตยของไทย และเป็นการไม่ถูกต้องตามหลักความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ แม่พระปรีชาฯ จะเป็นบุตรเขยของตัวแทนของอังกฤษในประเทศไทย แต่เนื่องจากพระปรีชาฯ ยังเป็นคนไทยซำเป็นขุนนางชั้นสูงคนหนึ่งด้วย เมื่อทำนิติกฎหมายและธรรมเนียมของบ้านเมืองหลายประการ รัฐบาลไทยก็จำเป็นต้องจัดการกับพระปรีชาฯ อย่างเด็ดขาดเพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่างต่อไป ด้วยเหตุนี้ไทยจึงต้องขอร้องมิให้อังกฤษเข้าแทรกแซงโดยเห็นแก่คนของตน ซึ่งปรากฏว่าการเจรจาทางการทูตของพระยาภาสกรวงศ์และกงสุลไทยประจำอังกฤษพร้อมด้วยหลักฐานต่าง ๆ ที่พระยาภาสกรวงศ์ฯ แสดงต่ออังกฤษทำให้รัฐบาลอังกฤษต้องพิจารณาเรื่องนี้เป็นพิเศษโดยไม่พึ่งรายงานจากมิสเตอร์นอกส์แต่เพียงอย่างเดียว นอกจากนี้หนังสือจดหมายเหตุกรงลอนดอนประจำวันที่ ๖ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๓๘ ยังได้เสนอบทความเกี่ยวกับเรื่องนี้ แสดงความเห็นว่างอังกฤษไม่ควรเข้าแทรกแซงการเมืองไทยโดยเห็นแก่มิสเตอร์นอกส์เพราะเป็นเรื่องภายในของไทยเอง บทความดังกล่าวยังได้โจมตีการกระทำของมิสเตอร์นอกส์ และลงท้ายด้วยการขอให้มิสเตอร์นอกส์ลาออกจากราชการดังนี้ “เมื่อมิสเตอร์นอกส์ได้ประพฤติกการหลงใหลครั้งนี้แล้ว ข้าพเจ้าสงสัยว่าที่ไหนจะอยู่ในกรุงสยามต่อไปได้ ข้าพเจ้าไว้วางใจว่ามิสเตอร์นอกส์คงจะมีปัญญาคิดลาออกจากราชการ และเลี้ยงตัวด้วยเงินปี^๑”

นอกจากนี้รัฐบาลอังกฤษยังได้สับศับรับฟังเสียงวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับมิสเตอร์นอกส์จากแหล่งต่าง ๆ เช่นชาวอังกฤษที่เดินทางเข้ามาในเมืองไทย และที่อยู่เมืองสิงคโปร์ก็ได้ความเป็นอย่างเดียวกันว่ามิสเตอร์นอกส์ประพฤติกการไม่เหมาะสมประกอบกับรัฐบาลอังกฤษไม่มีนโยบายเข้าแทรกแซงการเมืองไทยโดยตรงด้วย ดังนั้นรัฐบาลอังกฤษจึงไม่ใ้ช้กำลังบีบบังคับให้ไทยปฏิบัติตามความต้องการของมิสเตอร์นอกส์ กับทั้งยังถอดมิสเตอร์นอกส์ออกจากตำแหน่งกงสุลเยเนอรัลอังกฤษประจำไทย และเรียกตัวกลับประเทศอังกฤษโดยด่วนด้วย

^๑หนังสือราชการปี ๑๒๔๑ เล่ม ๓ ร.ที่ ๓๔๖.

สรุปได้ว่าคดีพระปรีชาภการซึ่งเป็นคดีที่มีความสำคัญ "หมิ่นเหม่" คอการถูกแทรกแซงจากมหาอำนาจตะวันตก นอกเหนือจากจะยุติลงควนโยบายของรัฐบาลอังกฤษเองแล้ว ยังเป็นเพราะความร่วมมือของผู้นำทางการเมืองของไทยทุกคน เป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่าเมวายุ่นาทางการเมืองเหล่านั้นจะมีความซัดแย้งกันเป็นส่วนตัว โดยเฉพาะรัชกาลที่ ๕ กับสมเด็จพระยา และวังหน้าซึ่งมีความสนิทสนมเป็นพิเศษกับมิสเตอร์นอสก แต่เมื่อถึงคราวกับชนกันั้นก็ถึงประโยชน์ส่วนรวมคือประเทศชาติเป็นสำคัญ โคช่วยกันคิดไตร่ตรองแก้ไขปัญหาควยความฉลาดสุขุมรอบคอบ จนสามารถจัดปัญหาใหญ่ตกลงได้อย่างงดงาม เป็นผลดีต่อไทย เรื่องนี้ก็เช่นเดียวกับตัวอย่างหลาย ๆ เรื่องที่แสดงให้เห็นความเป็นคนพูดตรงเอาจริงเอาจัง ความเฉลียวฉลาดสุขุมรอบคอบของสมเด็จพระยา แมทานจะลงเข้าสู่ยุบชรามากแล้วก็ตาม ทานเป็นที่ปรึกษาในคานสติปัญญาความคิดที่สำคัญยิ่งของรัชกาลที่ ๕ และแสดงให้เห็นว่าความคิดทางการเมืองของทานยังคงยึดมั่นคอการนึกถึงผลประโยชน์ของชาติเป็นสำคัญ โดยทานจะคานการทรวัดีทางเมวาทองใส เลหเหลี่ยมทางการเมืองเพื่อให้บรรลุสู่เป้าหมายนั้น ดังปรากฏให้เห็นหลายตอนในเรื่องนี้

ที่กล่าวมาข้างคานนี้เป็นเรื่องราวที่โคจากข้อมูลเอกสารทางราชการของฝ่ายไทยและของคางประเทศที่ติดคอกับทางราชการเกี่ยวกับเรื่องนี้ในขณะนั้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นแนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยา เกี่ยวกับคดีนี้ในแง่ที่สมเด็จพระยา ไม่ได้เป็นผู้ริเริ่ม "หาเรื่อง" พระปรีชา จนเกิดเป็นคดีความขึ้น ทานถูกขอรองจากรัชกาลที่ ๕ ให้เข้ามาเป็นที่ปรึกษาสำคัญในการยุติปัญหาทางการเมืองที่ล่อแหลมคอการแทรกแซงจากอังกฤษ ซึ่งทานก็ได้เสนอแนะนโยบายที่เป็นประโยชน์รวมทั้งเป็นคนหนึ่งที่ลงมือคานการตามนโยบายควย นับว่าความคิดและบทบาทดังกล่าวของสมเด็จพระยา เป็นผลสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้คดีพระปรีชา ยุติลงในลักษณะที่เป็นประโยชน์ต่อฝ่ายไทย แต่ในหนังสือ *Fanny and the Regent of Siam* ของ R.J. Minney โคกล่าวถึงแนวความคิดและบทบาทของสมเด็จพระยา เกี่ยวกับคดีพระปรีชา ในทางที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือในเรื่องนี้สมเด็จพระยา เป็นตัวการสำคัญที่หาเรื่องจับกุมตัวพระปรีชา เนื่องจากสาเหตุส่วนตัวคือแฟนนี้ นอกส ไมยอมแต่งงานกับนายคี่หลานที่สมเด็จพระยา รักมากที่สุด แต่กลับแต่งงานกับพระปรีชา

ทนายทของพระยากระลาภนิกโกล ซึ่งเป็นคูริของสมเด็จเจ้าพระยา โดยเฉพาะ ในเรื่องที่เป็นประชนพิจารณาคดีพระวิหารบริรักษ์หลานของสมเด็จเจ้าพระยา ควบ เหตุนี้จึงทำให้สมเด็จเจ้าพระยา หาเรื่องจับพระปริชา โดยรัชกาลที่ ๕ ไม่ได้ทรงมี ส่วนรุเห็น ทรงอยากจะช่วยพระปริชา แต่ไม่สามารถช่วยพระปริชา ได้ เพราะเกรง อำนาจและอิทธิพลของสมเด็จเจ้าพระยา ในที่สุดควยเลินเหลี่ยมของสมเด็จเจ้าพระยา พระปริชา ก็ถูกตัดสินประหารชีวิตโดยที่ไม่ได้ทำความผิดอะไรเลย ตามทองเรื่อง สมเด็จเจ้าพระยา เปรียบเหมือน "นุราย" ขณะที่พระปริชา และแฟนนี้เป็น "พระเอก และนางเอก" ที่ถูกคุกคามกดดันแกลงจาก "นุราย" โดยหาความผิดมิได้ อยางไรก็ดี ใน ความแตกต่างเช่นนี้ยังมีความเหมือนกันคือในระยะแรกมิสเตอร์นอกสไมพอใจการแต่งงาน ของแฟน แต่ต่อมาเมื่อพระปริชา "ต้อง" โทษ มิสเตอร์นอกสก็หาทางช่วยเหลือพระ ปริชา แต่ไม่ได้ผล^๑

ข้อที่น่าสนใจคือเอกสารทางราชการของฝ่ายไทยและของที่มีไปมากับต่าง ประเทศในขณะนั้น เนื่องจากเป็นตัวเอกสารจริง ๆ ซึ่งยังไม่ได้ผ่านการวิเคราะห์ ถิ่น กรอง และเรียบเรียงขึ้นดังเรื่อง Fanny and the Regent of Siam จึงทำให้ มีเหตุผลและน่าเชื่อถือไ้มากกว่าเรื่อง Fanny and the Regent of Siam ซึ่งผู้แต่งเองก็ยอมรับว่าเป็น "นวนิยาย (Novel) ที่น่าตื่นเต้น" และเป็นเรื่องที่เป็นผล สืบเนื่องมาจากหนังสือ Anna and the King of Siam แม้กระนั้นก็ตามการใค อานเอกสารทั้งสองคานยอมทำให้ผู้อ่านมีความคิดเห็นกว้างขวางขึ้น ส่วนการที่จะเลือก เชื่อถือเรื่องของฝ่ายใคนั้นก็อยู่ที่วิจารณญาณและความสามารถของผู้อ่านเองเป็นสำคัญ

---

^๑ อานรายละเอียดเรื่องนี้ใน R.J. Minney, Fanny and the Regent of Siam

๓. การจัดการปัญหาเกี่ยวกับชาวตะวันตก สมเด็จพระยา มีบทบาทสำคัญในการช่วยให้รัฐบาลจัดการปัญหาเกี่ยวกับชาวตะวันตก ดังนี้

- ก. การเจรจาเรื่องการทำสายโทร เลขกับอังกฤษ
- ข. การให้คำแนะนำเรื่องการค้าขายสินค้ากับต่างประเทศ
- ค. การแก้ไขปัญหาเรื่องคนในบังคับต่างชาติ

ก) การเจรจาเรื่องการทำสายโทร เลขกับอังกฤษ ใน พ.ศ. ๒๔๑๕

สมเด็จพระยา ได้เดินทางไปยังอินเดียในฐานะ "อรรคราชทูตวิเสส" ของประเทศสยามเพื่อไปเจรจาชี้แจงเรื่องที่รัฐบาลไทยขอให้รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียทำสายโทร เลขจากกรุงเทพฯ ไปถึงป็นังสายหนึ่ง และจากกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองทวายอีกสายหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อเชื่อมการติดต่อระหว่างยุโรป อินเดีย ไทย มลายู ออสเตรเลีย และจีนให้รวดเร็วขึ้น แต่ไม่ปรากฏเอกสารสรุปผลการเจรจาดังกล่าว

ข้อน่าพิจารณาจากเรื่องนี้ คือ รัชกาลที่ ๕ ทรงยกย่องสมเด็จพระยา ให้ปรากฏในหมู่ชาวตะวันตกว่าท่านมีฐานะและความสำคัญเพียงไร คงจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาถึงข้าหลวงของอังกฤษที่อินเดียตอนหนึ่งว่า

...ควยบัคนี้สมเด็จพระยา ท่านได้รับเป็นอรรคราชทูตวิเสสออกมาเมืองอินเดียนี้ ท่านใดเป็นคนมีเกียรติยศใหญ่ เป็นที่นับถือ และเมื่อเรายังเยาว์อยู่นั้น ท่านใดเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในกรุงสยาม แลจนถึงทุกวันนี้คนทั้งปวงก็ยังเคารพนับถือท่านว่าเป็นใหญ่ในแผ่นดิน แลถึงครั้งนี้เราใดตั้งยศให้ท่านเป็นอรรคราชทูตวิเสสแทนตัวเราเองก็ดี เราไว้วางใจว่า กอนเราอุปเมณอินเดีย จะจัดการรับท่านนี้ให้เสียเกียรติยศซึ่งท่านได้รับเป็นที่นั้น คงจะไม่ต่ำกว่าในกรุงสยามนี้...^๑

และอีกตอนหนึ่งทรงกำชับว่า "...และสมเด็จฯ ท่านเป็นคนรักในวิชาการ เอนจิเนียตาง ๆ เคยทำการมามากท่านคงจะมีความปรารถนาอยากดูในการ เอนจิเนียใหญ่ ๆ ของท่านได้จัดการให้มีโอกาสที่สมเด็จฯ จะได้ดูการเหล่านี้โดยสะดวกด้วย"^๒

^๑ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุนับรัชกาลที่ ๕, พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ ถึงเซอร์ เซ็ค เคมเปอร์ ให้สมเด็จพระยา เป็นอรรคราชทูตวิเสส.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

พระราชหัตถเลขาที่แสดงวาระรัชกาลที่ ๕ ทรงยกย่องสมเด็จพระยา ฆราวาส และทรงพยายาม "เอาใจ" ท่าน สมเด็จพระเจ้าพระยา แม่จะอายุ ๖๔ ปีแล้ว แต่ก็ยังได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่สำคัญในฐานะเป็นตัวแทนของประเทศไปเจรจาเรื่องที่มีความสำคัญต่อบ้านเมือง ทั้ง ๆ ที่การเดินทางไปต่างประเทศสมัยนั้นไม่สะดวกสบายรวดเร็วอย่างในปัจจุบัน

ในระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าพระยา เดินทางไปต่างประเทศ รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาติดต่อกับสมเด็จพระเจ้าพระยา อยู่เสมอ ทรงเล่าเหตุการณ์เป็นไปของบ้านเมืองและเรื่องสวนพระองค์ บางครั้งก็ทรงถามความคิดเห็นของสมเด็จพระเจ้าพระยา คุย^๑

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๒๓ ขณะที่สมเด็จพระเจ้าพระยา อยู่ที่เมืองราชบุรี ท่านได้ทราบมาว่าอังกฤษกำลังจะทำสายโทรเลขจากเมืองทวายไปปิ้ง ท่านพิจารณาเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ต่อไทยมากกว่าแผนการเดิมของอังกฤษซึ่งท่านคิดว่าถ้าไทยไปรวมควยแล้วจะเสียค่าใช้จ่ายมาก ดังขอความว่า "แต่ก่อนเราคิดว่าสายเทรีแคร์จะพาดไปเมืองทวายแล้วจะไปเมืองบรแมน เมืองร่างกุ้ง เมืองลัคคา เมืองมัคธา ผ่านมาเมืองปิ้งเป็นทางอ้อม เห็นว่าจะพาดไปแต่ละครั้งละคราว จะต้องเสียเงินมาก จึงไม่ต้องเค็มใจ"^๒

^๑ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุนครรัชกาลที่ ๕ พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ ถึงสมเด็จพระเจ้าพระยา ลงวัน ๕ ๒ ๒ ค่ำ ปีชวด อัฐศก ๑๒๓๘.

^๒ ก.จ.ช. เอกสาร ร. ๕ สารบัญหุสมุดพิเศษ เล่ม ๒๐ จ.ศ. ๑๒๔๑ - ๑๒๔๒ หนังสือราชการ ปี่มะโรง จุดศักราช ๑๒๔๒๕, ที่ ๑๒๓๒ เล่ม ๕, หนังสือสมเด็จพระเจ้าพระยา มาถึงเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ

มาบัดนี้ท่านเห็นวาระรัฐบาลไทยควรต้องรีบส่งผู้แทนไปเจรจาเรื่องนี้เพราะ

...สายเตลิวเคราจะหายไปแต่เมืองหวาย ลงไปเมืองมริคแล้วจะเหลไปเมืองปั้ง เป็นทางไกลสุด กงซูลจะขอให้มีคนเฝ้าเรือนกับขุนนางไทยนาย ๑ ไปเมืองวางกง พูตกันเสียให้ตกลง ถ้าฝ่ายเราจะทำแล้ว ก็คงคิดเสียให้ตลอดเกิด ควยเป็นการดี ควรจะให้สำเร็จอยู่แล้ว เราคงเตือนมาเป็นทางไปรเวต...

ดังนั้น ท่านจึงรีบมีหนังสือมายังเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ สมุหพระกลาโหมเป็นการส่วนตัว (ในฐานะบิดากับบุตร) เตือนให้จัดการเรื่องนี้โดยเร็ว เพราะจะส่งผลดีต่อไทย โดยเฉพาะการที่ไม่ต้องเสียเงินลงทุนทำสูง ซึ่งรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงเห็นชอบด้วย ได้ทรงกำชับให้เจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ เจรจาเรื่องนี้กับกงสุลอังกฤษ แล้วบันทึกลงเป็นหนังสือให้ เป็นทางราชการแน่นอนก่อนที่จะดำเนินการต่อไป^๒

จะเห็นได้ว่าแม่สมเด็จเจ้าพระยาฯ จะอายุมากแล้ว (๗๒ ปี) แต่ท่านยังมีความกระตือรือร้นของงานบ้านเมือง เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าท่านยังคงติดต่อกับชาวต่างประเทศอย่างกว้างขวาง จนทราบเรื่องราวเป็นอย่างดีและอย่างรวดเร็วกว่าราชการ (คือเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ) ซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบเรื่องนี้เสียอีก ท่านได้ใช้ความสัมพันธ์ระหว่างบิดา-บุตร ในการเตือนเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ เป็นการส่วนตัวให้รีบจัดการเรื่องนี้ ทั้งนี้คงเพื่อไม่ให้เป็นการ "เสียหน้า" ของบุตรนั่นเอง นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าแม่สมเด็จเจ้าพระยาฯ ยังคงมีความเป็น "พ่อค้า" ผู้เก็งกำไร-ขาดทุนในการลงทุนอยู่นั่นเอง แม้ว่าท่านจะไม่ได้มี "ส่วนได้-ส่วนเสีย" จากเรื่องนี้โดยตรงก็ตาม

ข) การให้คำแนะนำเรื่องการค้าขายสนธิสัญญากับต่างประเทศ ใน พ.ศ. ๒๔๒๓ เมื่อรัฐบาลไทยจะขอแก้ไขสนธิสัญญากับประเทศตะวันตกโดยมีเจ้าพระยาภาณุวงศ์ เสนาบดีกรมพระคลังเป็นอัครราชทูตไปเจรจาขอแก้ไขหนังสือสนธิสัญญากับรัฐบาลอังกฤษ

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ พระราชหัตถเลขา ร.ที่ ๒๔๕ เล่ม ๖ พระราชหัตถเลขา ร. ๕ ถึง เจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ

แต่ยังไม่ไคลงสัตยาบัน เพราะประเทศตะวันตกอื่น ๆ ยังไม่ได้ตกลงพร้อมกัน มีเพียง
เบลเยียมประเทศเดียวที่ยอมรับในสนธิสัญญาที่แกวใหม่ นั้น สเปน ออสเตรียและอิตาลี
ไม่ยอมรับ ส่วนประเทศอื่น ๆ เช่น ฝรั่งเศส เยอรมนียังไม่ตอบมา ด้วยเหตุนี้รัชกาล
ที่ ๕ จึงทรงสั่งให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ มาปรึกษาหารือกับสมเด็จพระยาฯ ซึ่งขณะนั้น
อยู่ที่เมืองราชบุรีด้วยเหตุที่ว่า "การเรื่องนี้เป็นการแผ่นดินใหญ่ ฉะนั้นจึงให้ท่านกรมท่าออก
มาเรียนปลุกษาเจ้าคุณ ขอสติปัญญาความเห็นที่จัดการต่อไป"^๑

สมเด็จพระยาฯ ได้กราบทูลถวายความเห็นมาว่า

...ความที่เจ้าพระยาภาณุวงศ์ เป็นอรรคราชทูตออกไปทำหนังสือสัญญากับเกาเวอน
แมนอยู่ณขณะนั้น ความก็ทราบทั่วกันทุกประเทศ ถ้าหากจะห้ามบำรุงแผ่นดินบ้านเมือง
อยู่แล้ว ก็ต้องจักราชทูตออกไปทำกับประเทศใหญ่ ๆ ซึ่งมีหนังสือสัญญามาแต่ก่อนคือ
ไป การก็เห็นจะตลอดไปโดยความในหนังสือสัญญานั้นไม่ผิดยุติธรรม ซึ่งจะให้
สำเร็จให้เขายอมมาในเกาเวอนแมนอยู่ณขณะนั้นไซ้เหตุ ไม่ต้องการจะรังโรคคอย
พึงเลี้ยงมิศเคอบัดเครฟ กงสุลเยนีราลควยความเป็นพระของประเทศเราซึ่งจะพูด
กับประเทศทั้งปวงต่างหาก แต่ผู้ซึ่งจะเป็นราชทูตออกไปนั้นแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ
ซึ่งจะมีพระราชสาสน์ออกไปให้ต่างประเทศรู้ว่า จะขอแก้หนังสือสัญญาก่อนภายหลัง
จึงจะจักราชทูตออกไปนั้นชอบแล้ว...^๒

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยาฯ มีความรู้และเข้าใจใน
เรื่องการติดต่อกับประเทศตะวันตกเป็นอย่างดี ทั้งยังมีการตัดสินใจเด็ดขาดที่จะฟังตนเอง
โดยไม่มัวแต่คอยฟังประเทศอื่นแม้จะเป็นมหาอำนาจก็ตาม เนื่องจากเป็นเรื่องที่ต้องรีบทำ
โดยเร็ว ความรู้ ความเข้าใจและการตัดสินใจเช่นนี้ ย่อมมาจากกระบวนการเรียนรู้และ
ประสบการณ์ที่ท่านทำหน้าที่บริหารประเทศมาโดยตลอดตั้งแต่ช่วยหนุ่มจนถึงบั้นปลายแห่งชีวิต
นอกจากนี้เรื่องนี่ยังชี้ให้เห็นว่ารัชกาลที่ ๕ กับสมเด็จพระยาฯ มีความเห็นสอดคล้องกัน

^๑ พระราชหัตถเลขา, ร.ที่ ๓๑๐ เล่ม ๖ พระราชหัตถเลขา ร. ๕ ถึง
สมเด็จพระยาฯ.

^๒ หนังสือราชการปีมะโรง โทศก ๑๒๔๒ ร.ที่ ๑๓๐๙ เล่ม ๕, หนังสือ
สมเด็จพระยาฯ กราบบังคมทูล ร. ๕.

ในเรื่องการดำเนินนโยบายกับต่างประเทศ ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญยิ่งสำหรับประเทศชาติตั้ง
ขอความในคอนทายของคำกราบบังคมทูลของห่านตอรัชกาลที่ ๕

ค) การแก้ไขปัญหาเรื่องคนในบังคับต่างชาติ แม้แต่ปัญหาเกี่ยวกับคนใน
บังคับของต่างชาติซึ่งรัชกาลที่ ๕ ไม่อาจแก้ไขได้ก็ทรงถามความคิดเห็นของสมเด็จพระ
เจ้าพระยา เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหาเช่นในปี พ.ศ. ๒๔๓๓ กงสุลเยนิราลของอังกฤษ
มีหนังสือบังคับจะเอาเบี้ยปรับใหม่จากพระยาเทพวรชุนที่ไต่จับคนในบังคับของอังกฤษซึ่งไว้
แต่คนในบังคับอังกฤษผู้กระทำการผิดกฎหมายบ้านเมืองไทย ดังนั้นรัชกาลที่ ๕ จึงไม่
ทรงสามารถตัดสินพระทัยในเรื่องนี้ได้ทั้ง ๆ ที่เรื่องนี้เป็นปัญหาค้างอยู่ถึง ๒ ปีแล้ว
สมเด็จพระเจ้าพระยา ได้ใช้กรณีที่คล้ายคลึงกันในอดีตมาเป็นตัวอย่างแก้ไขปัญหานี้ โดยท่าน
กล่าววว่าพระยาเทพวรชุนทำถูกที่จับตัวผู้ทำผิดกฎหมายบ้านเมืองซึ่งไม่มีหนังสือชี้ว่าเป็นคน
ในบังคับต่างชาติมาแสดง แต่เมื่อทางการอังกฤษมีหนังสือขอให้ปล่อยตัวบุคคลผู้นั้นไป
เพราะเป็นคนในบังคับอังกฤษ แต่พระยาเทพวรชุนไม่ปล่อยเช่นนี้ยอมเป็นความผิดตาม
สนธิสัญญาที่ไต่ทำไว้ จึงต้องยอมให้อังกฤษเอาเบี้ยปรับใหม่ได้แต่ต้องขอลดหย่อนลงบ้าง^๑
ซึ่งรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงปฏิบัติตาม (ไม่มีหลักฐานสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้) เพราะเหตุผล
ของสมเด็จพระเจ้าพระยา ถูกต้องตามสัญญาที่ไต่ตกลงกันไว้กับต่างชาติซึ่งประเทศเล็ก ๆ
ที่ไม่มีทางป้องกันตนเองได้เต็มที่อยู่ไทยจำต้องปฏิบัติตาม แต่ในขณะที่เดียวกันสมเด็จพระ
เจ้าพระยา ก็ขอให้ฝ่ายไทยเจรจาต่อรองกับอังกฤษควย ยอมยืนยันว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา
รู้หลักในการติดต่อกับต่างประเทศเป็นอย่างดี ท่านสามารถนำปัญหาในปัจจุบันไปศึกษา
เปรียบเทียบกับตัวอย่างปัญหาที่คล้ายคลึงกันในอดีต เพื่อพิจารณาว่าจะสามารถนำมาใช้
ควยกันได้หรือไม่ ทั้งนี้เพื่อทำให้การแก้ไขปัญหามีใครโต้แย้งได้แม้แต่ต่างชาตินั้น ๆ
เอง

อีกเรื่องหนึ่งในปีเดียวกันนั้น กงสุลอังกฤษฟ้องร้องต่อรัฐบาลไทยให้ลงโทษ
หนานอุคนยอมหาไชยซึ่งเป็นคนของไทย แต่ต่อมากงสุลอังกฤษขอยกฟ้องที่กล่าวโทษหนาน

^๑ เรื่องเดียวกัน.

อุดหนุนหาไชย แต่คงให้ผู้น้อยมาเสียค่าปรับให้คืนแทน รัชกาลที่ ๕ จึงทรงมีหนังสือไปขอให้สมเด็จพระยาฯ ชายแนะนำเรื่องนี้ด้วยซึ่งท่านได้มีหนังสือกราบบังคมทูลมาว่า

...ซึ่งกงสุลอังกฤษมีหนังสือมาว่า ขอมยกฟ้องซึ่งกล่าวโทษหนานอุดหนุนหาไชยเสีย แต่จะขอให้พระยาภิรมย์ภักดีไปหาพระยาเพชรบูรณ์ให้ไปทูลขอคืนค่าปรับที่เสียไปนั้น ข้าพระพุทธฯ เห็นว่า จะยกฟ้องเสียจะปรับให้คนอื่นนอกไม่มีชื่อในฟ้องไรทุกข์นั้น ไม่ใช่อายุธรรมนิยมต้องชำระตามฟ้องเสียให้เสร็จส่วนขุนกอน จึงจะตัดสินต่อภายหลังได้ ซึ่งจะขอมตามกงสุลขออยู่นั้นไม่ได้อีก จะเป็นแบบอย่างต่อไป แต่หนังสือจะตอบไปถึงกงสุลนั้นคงครึกครื้นว่าให้ดี ภัยคนเราเบาแก่ความไปเสียมากแล้ว ต้องคิดเกลี้ยกล่อมให้แล้วไปได้เป็นการดี...

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยาฯ ได้แนะนำที่มีเหตุผล ยุติธรรม มีระเบียบตามขั้นตอน แสวงถึงความเข้มแข็งเด็ดขาดที่จะไม่ยอมโอนอ่อนผ่อนตามกงสุลอังกฤษ ถึงแม้ว่าจะมีอำนาจมากก็ตาม ทั้งนี้เพราะท่านในองค์การให้เป็นแบบอย่างอื่นจะนำไปสู่การหาทายอำนาจทางการเมืองครั้งต่อไปซึ่งยอมเป็นอันตรายคออำนาจอธิปไตยของบ้านเมือง แม้กระนั้นก็ตามท่านก็ยังคงใช้นโยบายขุนพลประนีประนอมและรอบคอบในการตอบโต้กงสุลฯ อย่างไรก็ดีไม่ปรากฏเอกสารแสดงผลสรุปของเรื่องนี้ แต่เป็นไปได้ว่ารัฐบาลคงสามารถแก้ปัญหาเรื่องนี้ได้ในที่สุด และส่วนหนึ่งคงเป็นเพราะคำแนะนำของสมเด็จพระยาฯ ด้วย

๔. การห้ามบำรุงบ้านเมือง สมเด็จพระยาฯ มีบทบาทช่วยในการห้ามบำรุงบ้านเมืองดังนี้

- ก. การจักระเบียบราชการในกรมมหาดไทย
- ข. การจักระราชการในหัวเมืองฝ่ายใต้
- ค. การห้ามบำรุงเมืองตรัง

*หนังสือราชการปีมะโรง โทศก ศักราช ๑๒๔๒ ร.ที่ ๔๗๔ เล่ม ๒.

ก. กษัตริย์ระบอบราชการในกรมมหาดไทย ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ เกิดความแตกแยกขึ้นในหมู่ขุนนางของกรมมหาดไทยเนื่องจากพระยาศรีสิงห์เทพกับพระยาจาแลน ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ต่างแก่งแย่งเอาเปรียบซึ่งกันและกัน เมื่อสมเด็จพระยา ทรราชเรื่อง ท่านได้ปรากฏในรัชกาลที่ ๕ วาสนานการณคังกล่าวจะทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ผู้สำเร็จราชการมหาดไทย ไม่ทรงสามารถควบคุมบังคับบัญชางานได้ ซึ่งจะเป็นผลให้ราชการของกรมมหาดไทย "ฟื้นเพื่อนต้นแปรไป"^๑ ท่านจึงใช้วิธีคังปรากฏในพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ ว่า "วากล่าว ลูกันเอาพระยาจาแลนมาก สอนให้เกรงอ่อนนอมต่อพระองค์ท่าน (คือสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์) อย่าให้ทำคือคังทลิ่งไป"^๒ กับทั้งกราบบังคมทูลขอให้รัชกาลที่ ๕ ทรง

...จัดการเรื่องนี้เสียให้เรียบร้อย ขอให้ช่วยให้พระองค์ท่าน (สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์) มีอำนาจบังคับบัญชาตลอดใจจริง ๆ อย่าให้กรุยแย่งกันไปที่โน้นบ้างที่นี้บ้าง ให้รวบรวมราชการเขาไว้ ทำให้พร้อม ๆ กันแห่งเดียว จึงจะสมควรที่เป็นกรมใหญ่...

รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวแก่สมเด็จพระยา ทรราชว่า "ท่าน (สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์) ยังทรงรังเกียจเกรงอยู่ว่าเขาจะตีเตียนว่าคืนเตน จึงไม่อาจตั้งออฟฟิศแลรวบรวมการเข้าได้"^๓ สมเด็จพระยา ทรราชทูลว่า "จะอายุใคร บอมการให้แลวก็ควรคองรักษาการให้เต็มที ขอให้ตั้งออฟฟิศเสียเหมือนหนึ่งกรมพระกลาโหมแลกรมท่า มีราชการ

^๑ ก.จ.ช. เอกสาร ร. ๕ บ. ๑, ๒ พระราชหัตถเลขา ๑ - ๖ เดิม ๑ ร.ที่ ๗๒ พระราชหัตถเลขา ร. ๕ ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

^๔ เรื่องเดียวกัน, ทั้งนี้เพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์เพิ่งทรงได้รับมอบหมายให้เป็นผู้สำเร็จราชการกรมมหาดไทย จึงทรงเกรงว่าคนอื่นจะตีเตียนว่าทรงคืนเตนต่อตำแหน่งใหม่.

สิ่งใดให้ใครประชุมทำพร้อม ๆ กับจึงจะดี^๑

รัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นชอบกับใจเสนอของสมเด็จพระยา โปธิสา ให้
สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎพระบารามฯ ทรงทำตามขอเอนอด้งกล่าว

เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยา ภูและเข้าใจปัญหาทางการ
เมืองและการปกครองเป็นอย่างดี ทานตระหนักดีว่าเวลาไม่แก้ไขที่ตัวปัญหาตั้งแต่ต้นแล้ว
จะก่อให้เกิดผลร้ายต่อยานเมืองเป็นส่วนรวม ทานจึงเสนอวิธีการแก้ไขปัญหา ๓ ประการ
คือ

ประการแรก การระวังความแตกแยกเกียงงอนของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ทั้งสอง
โดยทานยื่นมือเข้าจัดการเรื่องนี้ด้วยตนเองควย

ประการที่สอง การให้อำนาจบังคับบัญชาอย่างจริงจังแก่เสนาบดีเจ้ากรม

ประการที่สาม การรวบรวมราชการให้อยู่ในที่แห่งเดียวกัน คือ ต้องให้
กรมมหาดไทยมีสำเนียงงานของตนเอง

เมื่อแก้ที่ตัวปัญหาเสร็จแล้ว เชนนี้ก็ยอมจะทำให้การปกครองของกรมมหาดไทย
ซึ่งเป็นหน่วยงานสำคัญหน่วยหนึ่งในการบริหารงานบ้านเมืองเป็นไปอย่างคล่องตัวและมี
ประสิทธิภาพ ซึ่งก็จะส่งผลดีให้แกบ้านเมืองในที่สุด

เรื่องนี้ชี้ให้เห็นบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยา ในฐานะผู้แก้ไข
ปัญหาและวางแผนทางการเมือง เริ่มตั้งแต่การขจัดปัญหาความขัดแย้งทางการเมือง
ระหว่างบุคคลชั้นผู้นำของหน่วยงานและการจัดราชการในกรมมหาดไทยให้เป็นระเบียบ
แบบแผน และแสดงถึงความคิดทางการเมืองของท่านทั้งในลักษณะอนุรักษนิยม คือ การ
นิยมให้อำนาจและระบบอาวุโสในการจัดระเบียบการปกครอง และในลักษณะก้าวหน้า คือ
มีความคิดริเริ่มในการรวบรวมการบริหารงานที่กระจัดกระจายให้เข้าที่เป็นระเบียบอยู่ใน
สำนักงานแห่งเดียวกันอย่างเป็นหลักเป็นฐานแน่นอนซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนในหน่วยงานอื่น

---

^๑เรื่องเดียวกัน.

ยกเว้นกิจกรรมระดมสมองและกรมนาซึ่งท่านคงมีส่วนในการจัดระเบียบมาก่อน เพราะเป็น
 กรมซึ่งอยู่ใต้การบังคับบัญชาของท่านและพวกพ้อง นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นความคิดทางการ
 เมืองที่เน้นเรื่องการใช้ความชอบธรรมในการตัดสินปัญหาต่าง ๆ โดยผ่านการประชุม
 พิจารณาปัญหาเรื่องราวต่าง ๆ ร่วมกัน ถ้าตีความหมายในทางทฤษฎีการกระทำดังกล่าว
 ก็น่าจะเป็นประชาธิปไตย เพราะการจัดให้มีการประชุมยอมเป็นหนทางไปสู่การอภิปราย
 และตัดสินปัญหาพร้อมกับของกลุ่มบุคคลเพื่อให้ได้ผลสรุปที่ดีที่สุดออกมาตามวิถีทางประชาธิปไตย
 แต่ในทางปฏิบัติมันยังเป็นที่สงสัยเพราะสมเด็จพระยา และผู้นำทางการเมืองอื่น ๆ
 ส่วนใหญ่ยังคงนิยมการใช้อำนาจ นอกจากนี้ค่านิยมในเรื่องระบบอาวุโสยังคงฝังรากลึก
 อยู่ในสังคมไทยด้วย แต่ไม่ว่าผลในทางปฏิบัติหรือเจตนาที่แท้จริงจะเป็นอย่างไรก็ตาม
 การที่สมเด็จพระยา นิยมการประชุมพิจารณาศึกษาปัญหาร่วมกันซึ่งปรากฏหลายครั้ง
 ในประวัติของท่านเช่นนี้ แสดงว่าท่านคงชอบฟังความคิดเห็นของผู้อื่น และพอใจที่จะให้
 ผลสรุปออกมาในรูปที่ผ่านมติของที่ประชุมมาแล้ว โดยนัยนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าท่านเป็นนัก
 การเมืองที่ฉลาดรอบคอบ ไม่ผูกมัดตนเองและนิยมการสร้าง ความชอบธรรมโดยผ่านมติที่
 ประชุม นอกจากนี้การยืนยันเรื่องอำนาจและสิทธิของเสนาบดีเจ้ากรมในการจัดการ
 ปกครองรักษาการให้เต็มที่โดยไม่ตอง "อายุใคร" นอกเหนือจากเป็นการแสดงค่านิยม
 ในเรื่อง การใช้อำนาจแล้วยังแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยา มีความรู้สึกเรื่องความ
 รับผิดชอบต่อนานที่การทำงานอยู่ในระดับสูง และมีความเป็นตัวของตัวเองมาก ไม่สนใจว่า
 ผู้อื่นจะรู้สึกหรือคิดอย่างไรเกี่ยวกับตน โดยถือว่าได้ทำหน้าที่ตามความรับผิดชอบอย่างเต็มที่
 แล้ว ลักษณะเช่นนี้จะทำให้สมเด็จพระยา มีสมรรถภาพในการทำงานสูงเพราะไม่
 "หวั่นไหว วอกแวก" ต่อคำตำหนิติเตียนนินทาว่าร้าย อย่างไรก็ตามก็จากเหตุการณ์ที่ผ่านมา
 ในสมัยอยุธยาสำเร็จราชการแผ่นดิน จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยา ก็เกรงว่าจะถูกนินทาว่า
 ร้ายเรื่องแย่งราชสมบัติ ท่านจึงได้ตั้งบุคคลให้อยู่ในตำแหน่งต่าง ๆ กันเพื่อ "กัน" ตัว
 ทานเองจากขอล่าวหาด้กล่าว จึงอาจสรุปได้ว่าสมเด็จพระยา ถือเป็นหน้าที่ที่
 จะต้องทำงานในความรับผิดชอบให้ดีและสมบูรณ์ที่สุดโดยไม่เกรงใครตำหนิติเตียน แต่
 ท่านจะระมัดระวังเป็นพิเศษที่จะไม่ให้ใครตำหนิได้ว่าท่านคิดจะแย่งราชสมบัติ

ข. การจัดการในหัวเมืองฝ่ายใต้ พ.ศ. ๒๔๒๒ สมเด็จพระยา โสภราช บังคมทูตรัชกาลที่ ๕ ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตไปจัดการสักเลขในหัวเมืองฝ่ายใต้ ทั้งนี้เพราะการสักเลขซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่จะให้รู้จำนวนคนไวกะเกณฑ์ราชการนี้^๑ ได้เฉพาะระยะการสักถึง ๒๐ ปีแล้ว ดังคำกราบบังคมทูลว่า "คนที่สักก็แก่ชราล้มตายไปมาก คนนครราชันใหม่ก็ไม่มีบัญชี"^๒ สมเด็จพระยา จึงขอไปจัดการเรื่องนี้ทั้ง ๆ ที่ขณะนั้นท่านชรามากแล้ว (อายุ ๗๑ ปี) ซึ่งท่านก็รู้สึกขอลงความว่า "ควยข้าพระพุทธเจ้าทุกวันนี้นักแก่ชรามากแล้ว แต่ยังไม่พอจะทำราชการฉลองพระเดชพระคุณได้อยู่บ้าง"^๓

รัชกาลที่ ๕ โปรดฯ ให้สมเด็จพระยา ไปจัดการสักเลขโดยทรงมีรับสั่งว่า "ขอให้เจ้าคุณตรีตรองเรียบเรียงธรรมเนียมเก่าใหม่ให้ตกลงเป็นแนว ของใหม่จะจัดขึ้นใหม่ยังไร ของเก่าอย่างไรจะควรคงไว้ วางเป็นแบบลงดูเสียก่อนแล้วจึงคอยจัดการจะได้เป็นแบบแผนสืบไป"^๔

ในการไปจัดการเรื่องนี้สมเด็จพระยา โสภราชเลือกหลานของท่านไปช่วยราชการควย อย่างไรก็ตามวิธีที่สมเด็จพระยา จะจัดการเกี่ยวกับเรื่องสักเลขนี้ รัชกาลที่ ๕ ไม่ทรงเอาพระทัยนัก แต่ก็ไม่อยากทรงซักถามสมเด็จพระยา มาก โสภราชขอให้เจ้าพระยาสุรวงศา เป็นตัวกลางประสานความเข้าใจในเรื่องนี้ระหว่างพระองค์กับสมเด็จพระยา ดังขอลงความว่า

^๑ ก.จ.ช. สารบาณสมุคพิเศษ เล่ม ๒๐ จ.ศ. ๑๒๔๑ - ๑๒๔๒, พระราชหัตถเลขา ร. ๕ ร.ที่ ๘ เล่ม ๑, ถึงสมเด็จพระยา.

^๒ หนังสือราชการปีมะโรง โทศก ศักราช ๑๒๔๒ ร.ที่ ๓๒ เล่ม ๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

^๔ เรื่องเดียวกัน.

... ครั้นวันนี้ ฉันได้รับหนังสือตอบของท่าน การที่ท่านคิดนั้นก็ดี แต่ฉันยังไม่ใคร่จะเข้าใจตลอดเลย.....
 ครั้นจะไถ่ถามก็จะเป็นการเข่าขี้มากไป จึงบอกมาให้เชอทราบไว้ เมื่อเธอเข้าใจ การอย่างใดจะไค้ชี้แจงให้ฉันทราบ การที่จะจัดเรื่องเลขนี้ ฉันในสัจจะเข้าใจมาแต่เดิมแล้ว และเห็นว่าเป็นการยากอยู่...

จะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ ๕ เองทรงสร้าง "ช่องว่าง" ให้เกิดขึ้นระหว่างพระองค์กับสมเด็จพระยา เพราะไม่ทรงติดต่อกับสมเด็จพระยา โดยตรงเมื่อไม่ทรงเข้าใจสิ่งใด การอาศัยผู้อื่นจะเป็นผู้ใกล้ชิดกับสมเด็จพระยา ก็ตาม ย่อมทำให้เรื่องที่ไม่เข้าใจไม่กระจ่างนัก ไม่เหมือนกับพูดกันตัวต่อตัว รัชกาลที่ ๕ อาจทรงมีความรู้สึกเหมือนเด็กส่วนใหญ่ที่มักไม่ชอบเข้าไปใกล้ชิดกับผู้ใหญ่ที่มีวัยห่างจากตนมาก ๆ ก็เป็นได้ นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นเสมือนตัวแทนของคนรุ่นใหม่ ขณะนั้น ไม่ทรงเข้าใจการสละซึ่งเป็นวิธีการ เรียกเกณฑ์คนมาใช้ในราชการตามประเพณีเดิม ขณะที่สมเด็จพระยา มีความชำนาญในเรื่องนี้เป็นอย่างดีตามแบบขุนนางรุ่นเก่าทั่วไป

เกี่ยวกับเรื่องการสละเลขนี้สมเด็จพระยา ได้แสดงให้เห็นความคิดของท่านเกี่ยวกับความยึดมั่นักตัญญูต่อแผ่นดิน และความกลัวเรื่อง "เวร-กรรมในภพหน้า" ตามคติของพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นค่านิยมความเชื่อของคนไทยมาตั้งแต่สมัยโบราณดังข้อความว่า

...ข้าพระพุทธเจ้าจึงจะรับทำการฉลองพระเดชพระคุณครั้งนี้ ก็หมายใจให้เป็นประโยชน์แก่แผ่นดินโดยความกะตัญญูทุกะเวที่ ซึ่งจะให้เจาหมื่นาเลขมาสักใหม่มีผลประโยชน์แก่มุนายเพนจะทำไปไม่ไค้ควยกลัวกรรมเวร จะติดตัวไปในภพเบื้องหน้า...

^๑พระราชหัตถเลขา ร. ๕ ร. ที่ ๑๐ เล่ม ๖ ถึงเจ้าพระยาสุรวงศา

^๒หนังสือราชการ ปีมะโรง โทศก เล่ม ๑, หนังสือสมเด็จพระยา
 กรามพล ร. ๕.

การที่สมเด็จพระยา จักรวรรดิ เพราะฉะฉาน เจ้าหนุมาน เลขมาสักให้ เป็น
 ผลประโยชน์แก่มูลนายแล้ว เจ้าเมืองกรมการ ก็จะกะเกณฑ์พวกเลขโดยอ้างราชการบังหน้า
 มาเบียดเบียนโซ่สอยพวกเลขให้ทำงานส่วนตัวให้แก่คนจนตลอดชีวิต ซึ่งการนี้จะยังเป็น
 มรดกสืบทอดไปถึงบุตรหลาน ทำให้พวกเลขได้รับความลำบากไม่มีที่สิ้นสุด ด้วยเหตุนี้
 สมเด็จพระยา จึงคิดว่าการกระทำเช่นนั้นเป็นบาปซึ่งจะติดตัวไปจนถึงชาติหน้า ท่าน
 จึงกล่าวเหมือนปฏิญาณต่อรัชกาลที่ ๕ ไว้เช่นนั้น

ปรากฏว่าวิธีการสักเลขของสมเด็จพระยา นั้น รัชกาลที่ ๕ ได้ทรง
 คำเนินตามเพื่อจะทรงเรียกเกณฑ์คนหนุมานี้ ให้มาสมัคร เป็นทหารกึ่งที่ทรงตั้งเจ้าพระยาสุรวงศา
 ๖

...ขอซึ่งเชอคิดจะให้ขอถูกหมุ่เลขสังข์กัญหัน สิบละสองถาดสิบละสี่นั้นก็ขอได้ แต่เห็น
 ว่าการซึ่งสมเด็จพระยา ท่านคิดให้เอาเกอย่นบาญชีคนขอมือขาว ไคคนมาถาด
 เป็นหมุ่ไพรหลวง เป็นไพรหลวง หมุ่ไพรสมเป็นทหาร ถูกจัดตั้งนั้นเป็นลงโทษแก่เจ้า
 หมุ่ที่ไบนำคนลูกหมุ่ของตัวมาสัก ไม่เป็นการทำในเจ้าหมุ่ทอดอัย เพราะไคอสุหะ
 ติคุณตามไพรมาสักแล้ว กลับมาต้องถูกเก็บซักไปเสีย เมื่อจัดการตั้งนั้นแล้ว เห็นว่าคน
 ไนมพอ จึงควรจะขอ เอาเป็นสิบละสอง สิบละสี่ตามนี้ว่า...๖

ทั้งนี้ยอมแสดงให้เห็นว่าวิธีการของสมเด็จพระยา ยังไม่ล้าสมัย สามารถ
 นำมาประยุกต์ใช้กับการเรียกเกณฑ์ทหารซึ่งเป็น "ของใหม่" ของไทยในขณะนั้นได้ นอก
 จากนี้ในระหว่างที่สมเด็จพระยา ไปราชการสักเลขที่เมืองนครศรีธรรมราช เมือง
 สงขลาและเมืองไชยา ท่านก็ได้เกณฑ์คนหนุมานอายุตั้งแต่ ๑๔ ปีถึง ๓๐ ปีมาฝึกเป็นทหาร
 เป็นการสนองพระราโชบายของรัชกาลที่ ๕^๗ ที่จะเปลี่ยนจากการเกณฑ์แรงงานไพร่มา

^๖พระราชหัตถเลขา ร. ๕ ร.ที่ ๔ เล่ม ๑, ถึงสมเด็จพระยา.

^๗พระราชหัตถเลขา ร. ๕ ร.ที่ ๒๒๖ เล่ม ๖, ถึงเจ้าพระยาสุรวงศา

^๘หนังสือราชการปีมะโรง โทศก ศักราช ๑๒๔๒ ร. ที่ ๔๙๔ เล่ม ๒,
 หนังสือสมเด็จพระยา กราบทูล ร. ๕.

เป็นการ เหน็ดหนุ่ตามระบบสากลด้วย เรื่องนี้แสดคงให้ เห็นว่าสมเด็จเจ้าพระยาฯ ไม่ ได้มีความกึกกัคคักคานคอกการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ อย่างรุนแรงแม่วาทานจะเคยโต้แย้งมา ในเรื่องลาวทรงคำที่จะไคกลาวต่อไปก็ตาม แต่ในครั้งนี้นทานยอมรับการ เปลี่ยนแปลงนั้น แม่วาจะมีผลกระทบคอกการเปลี่ยนแปลงสถานะเดิมของขุนนางในระบบ เกาอย่างทานก็ตาม สิ่งที่น่าสังเกตุคือคนที่อยู่ในวัยสูงขนาดสมเด็จเจ้าพระยาฯ และเคยมีอำนาจอย่างล้นพิน เช่นนี้กลับเป็นผู้ที่ไม่ยึดมั่นคอกความ “เคยชิน” ในอดีตไม่ว่าจะเป็นอำนาจหรือคานิยมแบบ เดิม สามารถปรับตัวให้ยอมรับคอก “ความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ” ได้อย่างรวดเร็ว

ใน พ.ศ. ๒๔๒๓ ระหว่างที่สมเด็จเจ้าพระยาฯ ออกไปจ้จ้ราชการและ สักเลขในหัวเมืองฝ่ายใต้อยู่ นั้น ทานไคส่งหนังสือบอกแมกกองและบางูซึ่งสำนโนกรัวเมือง สงขลาและชุมพร กับหนังสือเจ้าพระยาฯ วิเชียรคีรีเจ้าเมืองสงขลาถลาโห้พระอนุรักษ ภูเบศุช่วยราชการเมืองสงขลา ว่าไคยังมีคนคิดไม่ให้ไครับโห้ของบ้านเมือง ให้เจ้า พระยาฯ สรวรงศา เสนาบดีกรมพระกลาโหมตามหน้าที “เราไครวมส่งเขามาเรียน าพณา ที่สมุ้พระกลาโหมตามธรรมเนียมเมืองขึ้นควยแล้ว” ทั้งนี้โดยสมเด็จเจ้าพระยาฯ ไคให้ ข้อคิดเพื่อเป็นเครื่องพิจารณาตักสินของทางการบ้านเมืองต่อไปดังนี้

... แลความรอกถลาโห้กันดังนี้ ทวรที่จะมีหนังสือออกไปให้พระยาพิไชยชาญฤทธิ ขาหลวงชำระไลเดียงสืบสวนดู ไคความประการไคใหม่อกเขามาเมื่อเห็นวาพระ อนุรักษฯ นิดจริงสินเทศกาลลมาวากแล้ว ไคหลังคว้พระอนุรักษฯ เขามา ณ กรุงเทพฯ จะไคกักขังทรมานไว้ ไคพอควรแกโห้

แลคนซึ่งเป็นผู้รับรับเป็นผู้จ้ ฎหมายให้เอาบุตรภรรยาเป็นคูนนำรอนน้ก็ถูกอยู่ แต่คองควรจะพิจารณาโห้ณรายนั้นก่อน ถาเป็นกระบุดประทุษรายอกฤทธิโห้ คอง เอาบุตรภรรยาเป็นระบาทูจจนคลอกชีวิต แต่คองให้เขาเคื่อนอกเคื่อนเหมือนไพร หลวงทั้งปวง ถาบิดาเป็นผู้รายทุบตี

๑หนังสือราชการปีมะโรง ๑๐๔๖ ร.ที่ ๑๐๔๘ หนังสือสมเด็จเจ้าพระยาฯ ถึงเจ้าพระยาฯ สรวรงศา

ศาลปกครองแขวงซิงลิก ซาง	เป็นแถมหันตโทษ คงมีโทษจำไว้จะคุก ๓ ปี
มา	๕
โค	๑๐
กระป๋อง	

ตามควรแก่โทษ แล้วให้ผู้นับพันโทษไป ซึ่งจะเอาบุตรภรรยามาให้เหมือนทานน้ำเงินจนตุลอคชี่วิศนบไมควร ต้องนอนโทษไปตามโทษบิดา จึงจะเป็นยุติธรรม

อิสลินบุตรอายุแซกหุส เป็นผู้ร่ายมาชานานถึง ๒๐ ปีแล้ว ให้อิสลินหนีพ้นจากพระบาทไปท่ามาหากัน เป็นไพร่บานพลเมืองจึงจะชอบ ให้พระยาพิไชยฯ ชาหลวงบังคับตามคำตัดสิน ไปดังนี้

แต่ครั้งเราจะมีหนังสือบังคับออกไปก็ไมควร ค่ายเมืองขึ้นอยู่ในกรมพระกลาโหมสิ้นอำนาจเราแล้ว ขอให้ ๗๗๗ ที่สมุหพระกลาโหมตรวจดูเรื่องราว แล้วมีหนังสือบังคับออกไปตามควรแก่การนั้นเถิด...

ปรากฏว่าเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ เห็นควยกับขอตัดสินของบิดา จึงได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตทำตามความเห็นของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ดังขอความว่า

...ข้าพระพุทธเจ้า เห็นควยเกล้าฯ ว่าความเห็นสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ นั้นถูกต้องตามการบ้านเมืองแล้ว แต่พระยาพิไชยฯ ราษฎรผู้ขึ้นเป็นแม่กองเมืองสงขลาเกลือกจะเป็นที่สงสัยหนัก ๆ เบา ๆ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานมีทองคำบังคับถึงพระสัจจาพิรมย์แม่กองเมืองนครศรีธรรมราช ให้เป็นผู้กลางลงไปตรวจบังคับตามความเห็นสมเด็จพระเจ้าพระยา...

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ภูหลักปฏิบัติตามระเบียบราชการที่ถูกต้อง มีการรายงานเรื่องราวมายังสมุหพระกลาโหมทั้งยังขอให้สมุหพระกลาโหมสั่งการออกไปควยในฐานะผู้รับผิดชอบโดยตรงตามลำดับชั้น โดยท่านไม่ถืออำนาจสั่งการเองทั้ง ๆ ที่เคยมีอำนาจอย่างล้นพ้น ถึงแม้แต่ในขณะนั้นก็ยังได้รับการยอมรับอำนาจในฐานะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ และเป็นบิดาของสมุหพระกลาโหมเองควย เป็นตัวอย่างที่แสดงว่าท่านเป็นผู้ใหญ่ที่ยอมรับสภาพตนเองตามกาละเทศะ ไม่ได้หน่วง

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ หนังสือราชการ ปีมะโรง ๑๒๔๒ ร.ที่ ๑๐๔๖ เล่ม ๔ หนังสือเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ กราบบังคับมหุริชกาลที่ ๕.

เห็นว่าจะทำให้คนมีสถานภาพคงเดิมทีใครจะต้องปฏิบัติตามหรืออยู่ในอำนาจตลอดเวลา
อย่างไรก็ดีในฐานะผู้ประสมการณ์การบริหารงานบ้านเมืองมามาก ท่านได้ให้คำแนะนำ
ที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งเพื่อแก้ไขปัญหาเรื่องนี้ เช่นเดียวกับเรื่องอื่น ๆ ซึ่งรัฐบาลก็ยอมรับ
ปฏิบัติตาม

ขอเสนอแนะของท่านที่ว่าท่านมีความยุติธรรม ไม่ควนสรุปเรื่องราวต่าง ๆ
ทันที แต่ให้มีการพิจารณาไตร่สวนเพื่อให้ข้อสรุปที่ถูกกองและเป็นธรรมแก่ผู้ถูกกล่าวหา
เมื่อได้ความจริงแล้วจึงลงโทษ ความยุติธรรมของท่านเมื่อแผ่ไปถึงครอบครัวของผู้ต้องหา
ด้วย โดยที่ท่านยอมรับกฎหมายของบ้านเมือง แรกก่อนที่จะมีการไขกฎหมายนั้นก็ต้องผ่าน
การพิจารณาไตร่สวนอย่างรอบคอบแล้วเสียก่อนว่าผู้ต้องหาทำผิดขั้นไหน เพื่อที่ภริยาและ
บุตรจะได้รับโทษตามสมควรแห่งกฎหมายด้วยความยุติธรรม จะเห็นได้ว่า ข้อคิดเห็นของ
สมเด็จพระราชา เสนอเรื่องความยุติธรรมแก่ตัวผู้ต้องหาและครอบครัวหลายตอน น่าจะ
แสดงให้เห็นความคิดทางการเมืองของท่านได้ว่า รัฐบาลซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบต่อประชาชน
ของรัฐและความปึกคึกสุขของบ้านเมืองจะต้องทรงไว้ซึ่งความยุติธรรม แมว่ารัฐบาลจะมี
กฎหมายเป็นเครื่องมือเพื่อสร้างความชอบธรรมในการปกครองบ้านเมืองของตนและเพื่อ
รักษาระเบียบของบ้านเมืองก็ตาม แต่การไขกฎหมายนั้นรัฐบาลจะต้องพิจารณาอย่างรอบ
จบแล้วว่าประชาชนผู้ถูกบังคับให้ต้องอยู่ภายใต้กฎหมายนั้นได้รับความยุติธรรมจากกฎหมาย
และรัฐบาลเพียงพอหรือไม่ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงเสนอเรื่องกระบวนการพิจารณาไตร่สวนคดี
ความก่อนการตัดสินลงโทษตามกฎหมายของบ้านเมือง ซึ่งปรากฏว่ารัฐบาลได้ยอมรับ
ปฏิบัติตามและยังแสดงความเห็นเป็นธรรมให้เห็นชัดขึ้นโดยการไม่ใช้แมงกองของเมืองที่เกิด
ปัญหาไปพิจารณาคัดสินคดีความ เพราะอาจเกิดปัญหาเรื่องความล่าช้ายิ่งขึ้นได้ แต่ได้ใช้
ผู้อื่นซึ่งจะไม่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของเหตุการณ์นั้นไปเป็นตัวกลางพิจารณาคัดสินแทน
ยอมแสดงว่ารัฐบาลในสมัยนั้นแม้อยู่ในระบบการปกครองสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ผู้ซึ่ง
ประกอบกันขึ้นเป็นรัฐบาลนับจากองค์พระมหากษัตริย์ลงมาจนถึงเสนาบดี แม่แต่สมเด็จพระ
เจ้าพระยา ซึ่งเป็นคนรุ่นเก่าและอยู่ในวัยชรามากแล้ว ก็ยังมีจิตใจรักความยุติธรรม
ต้องการให้อาณาประชาราษฎร์ได้รับความผาสุกจากคุณธรรมของรัฐบาล เรื่องนี้

เป็นการเน้นให้เห็นว่าสมเด็จพระยา เป็นอุปการะที่รักความยุติธรรม ดังที่ปรากฏในหนังสือของหม่อมแอนนา (กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๓)

จากตัวอย่างนี้และหลาย ๆ ตัวอย่างที่มานมา อาจสรุปได้ว่าโลกทัศน์ทางการเมืองของสมเด็จพระยา ในแง่หน้าที่ของรัฐบาลต่อประชาชนคือความเป็นธรรมที่รัฐบาลพึงให้แก่ประชาชนโดยทั่วหน้ากันไม่ว่าจะเป็นชนชั้นสูง ชนชั้นกลาง ชนชั้นต่ำหรือชนต่างชาติต่างภาษา ทั้งนี้แม้ว่ารัฐบาลจะมีกฎหมายเป็นเครื่องมือในการปกครองประชาชนให้อยู่ในระเบียบของสังคม ซึ่งเป็นการสร้างความชอบธรรมให้แก่รัฐบาลในการปกครองโดยตรงก็ตาม แต่รัฐบาลจะต้องใช้เครื่องมืออื่นเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของพลเมืองของรัฐ ไม่ใช่เพื่อสนองความต้องการหรือผลประโยชน์ของรัฐบาลหรือกลุ่มชนชั้นปกครองกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ ความคิดเช่นนี้ของสมเด็จพระยา ส่วนหนึ่งน่าจะมาจากกระบวนการเรียนรู้ที่ท่านได้รับจากบิดาในเรื่อง “ความใจกว้างและความยุติธรรมในการปฏิบัติต่อผู้อื่นโดยทั่วหน้ากัน” และจากคำสอนในพระพุทธานุญาตให้พระภิกษุท่องเรื่อง “บุญ-กรรม และชาติหน้าภพหน้า” ซึ่งทำให้ท่านเกรงกลัวต่อบาปกรรมที่จะได้รับถ้าประพฤติไม่ดีต่อผู้อยู่ใต้ความปกครอง ดังจะเห็นได้จากคำพูดของท่านเองในเรื่องการสักเลขที่ไค้แสดงไว้แล้ว

นอกจากนี้เรื่องคติความเมืองสงขลา ยังแสดงให้เห็นความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยา อีกประการหนึ่ง ดังปรากฏในหนังสือของเจ้าพระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาว่า

...ควยโปรคมีปัญชาให้ออวาหลังสอนชาพระพุทเจ้าก็หลายครั้ง ว่าไหชาพระพุทเจ้ามีจิตรโอบออมบุตรหลานญาติพี่น้องอย่าไหแตกราวกันไปไค้ พระเคช หน่าที่สุคมีไค้ชาพระพุทเจ้าก็ประพฤติตามมีปัญชาซึ่งโปรคสั่งสอนไว้ทุกอยาง ญาติพี่น้องจะไห้เหลือเกินประการไค้ก็สูคอกสัน เพราะคิดถึงพระเคช หน่าที่สุคมีไค้ ซึ่งไห้ออวาทไว้ แต่พระอนุรักษฯ หากกับชาพระพุทเจ้าเหลือเกินที่จะอดั้น...

หนังสือราชการ ปีมะโรง โทศก ๑๐๘๖ ร.ที่ ๑๐๘๔ เล่ม ๔ หนังสือเจ้าพระยาวิเชียรคีรีฯ ถึงสมเด็จพระยา.

ขอความแถมแถมว่าสมเด็จพระยาฯ ทรชนกัถึงความสำคัญของความสามัคคีโดยเริ่มจากระดับครอบครัว และตระกูลเป็นพื้นฐานก่อน ทั้งนี้โดยผู้ที่ใหญ่หรือเป็นผู้นำของครอบครัวและตระกูลจะต้องมีจิตใจโอบอ้อมอารีต่อบุคคลหลานญาติพี่น้อง ต้องมีความอดกลั้นต่อการกระทำต่าง ๆ ที่ทำให้ตนไม่พอใจ ทั้งนี้เพื่อมิให้เกิดความแตกราวขึ้นในครอบครัวและตระกูลใด ซึ่งสมเด็จพระยาฯ เองก็ได้ยึดถือปฏิบัติตามความคิดนี้ ทั้งยังสั่งสอนให้ผู้อื่นปฏิบัติตาม จากระดับพื้นฐานคือครอบครัวแล้วก็ไปสู่ระดับสูงคือประเทศปรากฏว่าสมเด็จพระยาฯ ได้นำความคิดนี้มาใช้ดังจะเห็นได้จากบทบาททางการเมืองของท่านตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ สืบมาจนถึงบั้นปลายแห่งชีวิต ท่านก็ได้แสดงให้เห็นประจักษ์ว่าความสามัคคีของคนในบ้านเมืองเป็นสิ่งสำคัญ เพราะจะเป็นเกราะป้องกันวิกฤตการณ์การแทรกแซงทางการเมืองจากภายนอกได้เป็นอย่างดี คอยเหตุนี้ท่านจึงพยายามระงับและหลีกเลี่ยงการที่จะก่อให้เกิดความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างบุคคลต่าง ๆ ในบ้านเมือง โดยเฉพาะระหว่างตัวท่านเองกับกลุ่มบุคคลบางกลุ่ม (เช่นกรณีการตั้งวังหน้า การฉวนปรนให้แก่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้น) หรือแม้แต่การหลบหนีไปอยู่ที่เมืองราชบุรีชั่วคราวเป็นการฉวนคลายความตึงเครียดทางการเมืองคอย ในขณะที่เดียวกันท่านก็แสดงให้เห็นว่ามีจิตใจโอบอ้อมอารีต่อบุคคลต่าง ๆ ในทุกระดับ ตั้งแต่ชนชั้นสูงลงไปจนถึงสามัญชน (เช่นกรณีตักเตือน หรือรัฐบาลให้ความยุติธรรมแก่ประชาชน หรือการบริจาคเงินเพื่อกิจการสาธารณประโยชน์ดังเคยกล่าวมาแล้ว เป็นต้น) อาจสรุป แนวความคิดทางการเมืองในประเด็นนี้ได้ว่า ผู้นำทางการเมืองในความคิดของสมเด็จพระยาฯ คือต้องเป็นผู้มีจิตใจโอบอ้อมอารี มีความอดกลั้น และคอยประสานความสามัคคีของบุคคลในชาติ ในฐานะที่ท่านเป็นบุคคลสำคัญในระดับผู้นำประเทศ จึงอาจตีความหมายได้ว่ารัฐบาลในความคิดของท่านพึงมีหน้าที่ปฏิบัติดังกล่าวนั้นเอง ประกอบกับความคิดประการแรกที่รัฐบาลต้องให้ความยุติธรรมแก่ปวงชน ย่อมแสดงว่าสมเด็จพระยาฯ มีความคิดทางการเมืองเกี่ยวกับรัฐบาลและผู้นำทางการเมืองในลักษณะที่เป็นผลดีต่อผู้อยู่ใต้ปกครอง ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นความคิดเท่านั้น แต่ได้ลงมือปฏิบัติและชักชวนให้ผู้อื่นปฏิบัติตามคอย

นอกจากนี้ในระหว่างการเดินทางไปราชการของสมเด็จพระยาฯ รัชกาลที่ ๕ มักทรงมีหนังสือติดต่อกับท่านอยู่เสมอเช่นเดียวกับครั้งก่อน ทรงเล่าเรื่องราวต่าง ๆ

ให้ฟังและทรงขอความคิดเห็นจากท่านด้วย เช่นครั้งหนึ่งเกิดอุบัติเหตุเรือพระที่นั่งของ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทาสมในระหว่างตามเสด็จไปบางปะอิน เนื่องจากมีการแข่งกัน ระหว่างเรือกลไฟที่จ้างเรือพระที่นั่งกับเรือในกระบวน เป็นผลให้สมเด็จพระนางเจ้า สุนันทาและพระชิวจมน้ำสิ้นพระชนม์ซึ่งทำให้รัชกาลที่ ๕ ทรงเสียพระทัยมาก^๑ สมเด็จพระ เจ้าพระยาฯ ได้มีหนังสือมายลอบพระทัยพร้อมกันกับเสนอนิให้ออกกฎหมายเพื่อป้องกันไม่ให้ เกิดอุบัติเหตุเช่นนี้เกิดขึ้นอีก ดังข้อความว่า

...แลการมาเป็นเหตุปัจจุบันเสียพระองค์เจ้า และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า หลิงพรหมกันคังนี้ เป็นที่น่าสงสารนัก เป็นคราวพระเคราะห์เห็นในไผ่ผาดละออขลุ่ พระบาทจะโคความเสราโศก
แต่นี้ต่อไปเรือกลไฟเล็ก ๆ ที่จะใช้ในลำแม่น้ำก็จะมีลูกขึ้นทุกที ขอให้ตั้งกฎหมาย ในการที่จะให้เรือรักษาให้ ไหลควร อยาให้อวด ฤทธิ กั้นดังนี้ โคต่อไป...^๒

ข้อความนี้เป็นที่ยืนยันว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีความเชื่อในเรื่องเคราะห์ กรรมเช่นเดียวกับคนส่วนใหญ่ในสังคมไทย พร้อมกันนั้นท่านได้ออกนิตินโยบายขึ้นเพื่อ บังคับให้ช่วย เป็นการยืนยันอีกว่าท่านยอมรับว่ากฎหมายเป็นเครื่องมือของรัฐบาลในการ รักษาระเบียบของสังคม แต่ทั้งนี้หมายความว่าในกฎหมายที่รัฐบาลจะต้องมีความ ยุติธรรมในการนำกฎหมายนั้นมาใช้ต่อพลเมืองโดยทั่วหน้ากันดังกล่าวนั้นแล้ว แสดงความ คิดทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ที่มีความเกี่ยวพันระหว่างอำนาจรัฐบาลกับ กฎหมาย

หลังจากจัตราชการ ณ หัวเมืองปักข์ใต้แล้ว ท่านได้เดินทางต่อไปยังเมือง สิงคโปร์ ปักตาเวีย ทั้งนี้ด้วยเหตุผลดังปรากฏในคำกราบบังคมทูลของท่านว่า "ตัวก็แก่ ชราลงมากแล้ว ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสไปพักผ่อนให้ไต่เต๋ไปตาม

---

^๑พระราชหัตถเลขาร.ที่ ๘๖ เล่ม ๖ พระราชหัตถเลขาร. ๕ ถึง สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ

^๒หนังสือราชการ ปีมะโรง โทศก ๑๒๔๒ ร.ที่ ๓๔๘ เล่ม ๒, หนังสือ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ กราบทูล ร. ๕.

ความประสงค์^๑ แสดงว่าแม่ท่านอยู่ในวัยชรามาก แต่ก็ยังมีจิตใจกระตือรือร้นที่จะท่องเที่ยวไปตามที่ต่าง ๆ เป็น "การเปิดหูเปิดตา" ซึ่งน่าจะผิดกับคนแก่ส่วนใหญ่ในสมัยนั้น สันเกตดูจากรายงานที่ท่านกราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ ในชวงนี้มีการเขียน "หีบศัพท์ภาษาอังกฤษ" อย่างมากมาย (ซึ่งเป็นความนิยมของเจ้านายขุนนางไทยสมัยนั้น) เช่น เกาเวอนแมนเฮา กอระแนน แอน แชน สะเตรสคะรี ออฟฟิศ เกาเวอนแมนค มาวิลีท โตะเคียนา เติลศนกรฟ กอนคิเนน นินค วิโปต เป็นต้น^๒ แม้แต่ลงชื่อตอนท้ายก็ลงเป็นภาษาอังกฤษ แสดงว่าท่านเป็นคน "ตามสมัย" และคงมีความรู้ภาษาอังกฤษอย่างคี่ทีเดียว เมื่อเปรียบเทียบกับผู้ใหญ่รุ่นราวคราวเดียวกับท่าน ปรากฏว่าท่านใ้รับการต้อนรับอย่างมีเกียรติสูงจากทางการสังคโปร์และปัตตาเวียเทียบเท่าประมุขของประเทศ ดังข้อความว่า "ซึกซงถึงขึ้นปลายเสา บึงสลุต ๒๑ นัค"^๓

แม่ว่าท่านจะ "เที่ยว" อยู่ต่างประเทศ ท่านก็ปฏิบัติราชการไปด้วยโดยการเจรจากรบานเมืองกับทางการของเมืองทั้งสอง และยังมีหนังสือรายงานโต้ตอบกับรัชกาลที่ ๕ อย่างสม่ำเสมอ สันเกตจากรายงานที่ท่านมีมากราบบังคมทูล แสดงว่าท่านมีเคารพยกย่ององค์พระมหากษัตริย์ตามแบบจารีตประเพณีมาก โดยเฉพาะการเขียนขึ้นต้นคำกราบบังคมทูลอย่างเต็มที ผิดกับคำกราบบังคมทูลของขุนนางคนอื่น ๆ แม้แต่บุตรชายของท่านเอง ยอมแสดงว่าสมเด็จเจ้าพระยา ก็เป็นเช่นเดียวกับขุนนางเก่า ๆ ที่ยึดมั่นในจารีตประเพณี โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์

---

^๑หนังสือราชการ ปีมะโรง โทศก ศักราช ๑๒๔๒ ร.ที่ ๔๓๔ เล่ม ๒, หนังสือสมเด็จเจ้าพระยา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕.

^๒หนังสือราชการ ปีมะโรง โทศก ศักราช ๑๒๔๒ ร.ที่ ๖๖๓ เล่ม ๓ หนังสือสมเด็จเจ้าพระยา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕.

^๓หนังสือราชการ ปีมะโรง โทศก ๑๒๔๒ ร.ที่ ๓๕๕ เล่ม ๓, หนังสือสมเด็จเจ้าพระยา กราบบังคมทูล ร. ๕.

ค. การทำนุบำรุงเมืองครั้ง หลังจากที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช กษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัย ได้เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๑๕๕ ก่อนที่สมเด็จพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชจะเสด็จขึ้นครองราชย์ที่เมืองราชบุรี เมื่อกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยสวรรคตแล้ว (อายุ ๓๓ ปี) กษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยยังมีความกระตือรือร้นที่จะทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมือง ทั้งนี้เพราะท่านไม่ชอบอยู่เฉยๆ ท่านจะมีกิจกรรมในการสร้างวัดและสร้างบ้าน ก็ตามคำสั่งปรารถนาของท่านกับเจ้าพระยาสุรสงคราม ว่า

...ได้สร้างบ้าน มีความสุขสบาย คิดถึงพระคุณ } พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกวันทุกเวลา แต่เราเป็นข้าแผ่นดินที่ราชการมาแต่หนุ่มจนแก่ก็ไต่ท้าวการงานเสมอตลอดมาแล้วไปไต่ทุกสิ่ง บัดนี้ไปอยู่เมืองราชบุรี ไม่มีการงานสิ่งใดนั่งเปล่านอนเปล่าอยู่เหมือนหนึ่งจะคอยถ้าวันมรณะไม่ชอบกลเลย...

จะเห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีความถ่อมตัวและจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์มาก ท่านถือว่าเป็น "ข้าแผ่นดิน" มาโดยตลอด ทั้ง ๆ ที่เราไปประจักษ์ชัดแล้วว่าท่านมีอำนาจอย่างเด่นชัดถึงขั้นเป็น "King Maker" ท่านมีความภาคภูมิใจที่ได้สามารถปฏิบัติราชการตลอดโดยตลอด แม้ถึงขั้นปลายแห่งชีวิต เช่นนี้ท่านก็ไม่ทอดอาลัยตายอยากในชีวิต ยังมีความต้องการที่จะทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองต่อไป โดยท่านยกเอาความภักดีที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์มาเป็นเหตุจูงใจให้ท่านอยากทำนุบำรุงบ้านเมืองในตอนนี้อย่างยิ่ง โดยท่านกล่าวถึงพระเจ้าแผ่นดินตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาถึงรัชกาลที่ ๔ ต่างก็ทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองตามความต้องการในรัชกาลนั้น ๆ ซึ่งผู้ที่รับสนองพระบรมราชโองการตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ มาถึงรัชกาลที่ ๔ นี้ท่านเห็นว่า "ได้ทรงสร้างตึกสร้างถนนก็เป็นแต่ที่งามในพระนคร"^๒ ท่านจึงต้องการแผ่ขยายความเจริญไปสู่หัวเมือง ท่านได้พิจารณาเห็นว่า "เมืองนครราชสีมา แลเมืองลาวฝ่ายตะวันออกก็

^๑ หนังสือราชการปีมะเส็ง ตรีศก ๑๒๔๓ ร.ที่ ๒๕๒ เล่ม ๑ หนังสือสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ถึงเจ้าพระยาสุรสงคราม

^๒ เรื่องเดียวกัน.

มากแต่ ก็นึกดี จะเพาะปลูกสิ่งใดก็จำเริญ^๑ คอยเหตุนี้ท่านจึงกราบบังคมทูล ขอให้
 ทำทางลงมาให้คลองก็สะดวกเป็นที่ค้าขายแก่ราษฎร บ้านเมืองจะได้เจริญขึ้นเป็นพระเกียรติ
 ยศยิ่งใหญ่อีก^๒ การเสนอแนะของสมเด็จพระยา นานจะเป็นปัจจัยสำคัญประการ
 หนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงเชื่อมความเจริญระหว่างเมืองนครราชสีมาและดินแดน
 ตะวันออกเฉียงเหนือกับกรุงเทพฯ ด้วยการสร้างทางรถไฟในเวลาต่อมา ซึ่งเป็นผลถึง
 การขยายตัวทางเศรษฐกิจในดินแดนแถบนี้ด้วย

นอกจากนี้ผลจากการเดินทางไปสักเสนาในหัวเมืองตะวันตกและฝ่ายใต้ทำให้
 สมเด็จพระยา โศภพาเมืองตรังมีพื้นที่เหมาะแก่การเพาะปลูก มีน้ำท่าอุดมสมบูรณ์
 ซึ่งจะทำให้เรือลุดควาณิชไปค้าขายได้โดยสะดวก คอยเหตุนี้สมเด็จพระยา จึง
 กิจจะสร้างและทำนุบำรุงเมืองนี้ให้เจริญขึ้น เพราะท่านเกรงว่าชาวหลวงของเมืองนี้คือ
 พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น บุนนาค) ซึ่งเป็นหลานชายของท่าน (บุตรพระยามนตรีสุริยวงศ์
 ชุม บุนนาค) จะทำนุบำรุงเมืองนี้ไปไม่ได้ตลอดเพราะไม่มีกำลังอุดหนุน ดังนั้นท่านจึง
 คิดว่า

...จะกราบทูลว่าหมิงคมลาออกไปทำเสียให้แล้ว เหมือนเจ้าคุณ^๓ ออกไปทำเมือง
 จันทบุรี ๓ ปีแล้วเสร็จจึงโลกลับเขามา เมื่อเราทำกรบขุนเมืองสำเร็จไปได้ก็
 เป็ ระเกียรติยศแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นขณะเป็น
 คราวตัวเราก็กะระแล้ว ถึงจะไปค้ำบุญลงในทามกลางการก็ไม่เสียใจ ถือเอา
 กระตัญญูที่เวที่ต่อแผ่นดินเป็นที่ตั้ง...

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ คือ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ บิดาของท่าน ขณะเป็นเจ้า
 พระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมในสมัยรัชกาลที่ ๓.

^๔ เรื่องเดียวกัน.

ท่านลงท้ายหนังสือด้วยการกำชับเจ้าพระยาสุรวงศาฯ ว่า "เราวามาทั้งนี้ขอ
ให้เอาขอความแต่ที่อันควร นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ ถ้าโปรดฯ ประการ
ใดแล้ว ขอให้จดหมายกระแสนพระบรมราชโองการออกไปให้ทราบ"^๑

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีความคิดในการสร้างความเจริญให้แก่
บ้านเมืองอย่างก้าวหน้าตามหลักของการพัฒนาประเทศที่แท้จริง คือไม่เพียงแต่ต้องการ
ทำนุบำรุงบ้านเมืองในเขตที่มีความเจริญซึ่งใดแก่บริเวณเมืองหลวงเท่านั้น แต่ยังคงมุ่ง
ความสนใจไปสู่การสร้างความสำเร็จให้แก่ดินแดนแถบหัวเมืองด้วย เป็นการกระจายความ
เจริญไปสู่ส่วนต่าง ๆ ของประเทศ ซึ่งจะนำไปสู่การเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างหัว
เมืองกับเมืองหลวงให้ใกล้ชิดกันขึ้น อันจะเป็นผลดีต่อการปกครองและการพัฒนาประเทศ
โดยส่วนรวมต่อไปด้วยถ้อยคำที่เรียบง่ายแต่เป็นผลในทางปฏิบัติ

ปรากฏว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นด้วยกับข้อเสนอแนะของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ
และโปรดฯ อนุญาตให้ท่านดำเนินการใด ดังข้อความว่า

...แลการที่จะทำนุบำรุงเมืองตรัง ให้ลูกหลานไปมาค้าขาย แลให้มีคนทำไรนา
เรือสวน ตักไม้ในป่า มีสินค้าบริบูรณ์ เมืองท่าคาหาขายโค่นเป็นการดี มีประโยชน์
ทั่วไป คิดว่าการก่อสร้างป้อมกำแพง เพราะในกาลทววันนี้ การรักษาเมือง
กันกับแตกอน ท่านคิดทำนุบำรุงขึ้นใดดังนี้ ก็จะเป็นเกียรติสืบไป...

สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ให้ความสำคัญกับการทำนุบำรุงเมืองตรังอย่างแข็งขันจนกระทั่ง
เมืองตรังเจริญขึ้นบ้างในคานเศรษฐกิจการค้าและเป็นที่ตั้งบัญชาการของข้าหลวงใหญ่ แต่
เป็นเพียงการเริ่มต้นเท่านั้นเพราะท่านได้ถึงแก่พิราลัยเสียก่อนในปีต่อมา อย่างไรก็ตาม
แผนการในการทำนุบำรุงเมืองตรังและการเริ่มต้นของท่านได้เป็นแนวทางพื้นฐานส่วนหนึ่ง
ในการทำนุบำรุงเมืองนี้ในเวลาต่อมา

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ พระราชหัตถเลขา ร. ๕ ร.ที่ ๕๔ เล่ม ๖ ถึงเจ้าพระยาสุรวงศาฯ

สรุปได้ว่าในระยะเมื่อพ้นจากเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าพระยา
 ยังคงมีบทบาททางการเมืองที่สำคัญหลายครั้ง และเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองมากโดยตั้งอยู่
 บนแนวความ^{ตมท} เติมของท่านคือการสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมืองและการขจัดความแตก
 แยกภายในเพื่อทำให้นโยบายการต่อต้านการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกเป็นไปอย่าง
 ใฝ่ผลและมีประสิทธิภาพ ในส่วนตัวของสมเด็จพระเจ้าพระยา เอง จะเห็นได้ว่าท่านมีความ
 กระตือรือร้นทางการเมืองอยู่ตลอดเวลา มีความเฉลียวฉลาดเฉียบแหลม มีไหวพริบ มี
 ความรอบคอบไตร่ตรองอย่างลึกซึ้ง พร้อมกันกับที่มีเล่ห์เหลี่ยมซึ่งแฝงอยู่ในความละมุน
 ละม่อมประนีประนอมซึ่งเป็นลักษณะและคุณสมบัติที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ แล้ว
 ซึ่งชี้ให้เห็นว่าสำหรับสมเด็จพระเจ้าพระยา แล้ว วยไม่มีความสำคัญต่อความกระตือรือร้น
 ความสนใจ ไหวพริบ และความเฉียบแหลมทางการเมืองเลย ดังท่านได้แสดงให้เห็นประจักษ์
 ชัดในบทบาททางการเมืองของท่านจนถึงปีสุดท้ายแห่งชีวิตซึ่งชี้ให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา
 ตระหนักถึงผลประโยชน์ของชาติเป็นส่วนรวมมากกว่าผลประโยชน์ส่วนตัวอันเป็นนโยบาย
 ที่ท่านได้ถือปฏิบัติอยู่เสมอมาจนตลอดชีวิต

๒) ความคิดทางการเมืองซึ่งออกมาในรูปของความขัดแย้งระหว่างคนรุ่นเก่า
 กับคนรุ่นใหม่

มักมีผู้กล่าวกันว่าสถานการณ์ทางการเมืองในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ มีลักษณะเป็น
 การแข่งขันทางการเมืองระหว่างรัชกาลที่ ๕ กับสมเด็จพระเจ้าพระยา โดยเป็นสภาพ
 ของการต่อสู้เพื่อรวบรวมอำนาจไว้ที่สถาบันพระมหากษัตริย์^๑ แต่จากการค้นคว้าจาก
 เอกสารเท่าที่ปรากฏในขณะนี้ ผู้ท้าวทายาทนักปราชญ์จะแน่ใจว่าเป็นเรื่องของความ
 ขัดแย้งทางการเมืองความคิดทางการเมืองมากกว่าเป็นการแข่งขันทางการเมืองในทางปฏิบัติ

---

^๑ เกษม ศิริสัมพันธ์ และน้อยอน สนิทวงศ์, "แนวพระราชดำริทางการเมืองใน
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", ประวัติการปกครองเมือง (พระนคร :
 โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๔), หน้า ๒๕๕.

หรืออาจจะแข่งขันกันจริงก็เป็นเรื่องที่รัชกาลที่ ๕ ทรงต้องการจะแข่งขัน และทรงต่อสู้เพื่อรวบรวมอาณาจักรพระองค์เองตามลำพังพระองค์เดียวโดยที่สมเด็จพระยา กงไม่ต้องการแข่งขันด้วย ทั้งนี้เพราะอาจจะแข่งขันกันจริงแล้วสมเด็จพระยา กงไม่ยอมปล่อยให้อาณาจักรหล่นมือไปง่าย ๆ แต่ปรากฏว่าเมื่อถึงเวลาที่กำหนดแล้วท่านก็ยอม "หลีกทาง" ให้รัชกาลที่ ๕ ทั้ง ๆ ที่ขณะนั้นท่านและพวกพ้องก็ยังคงมีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองอยู่อย่างเกือบจะเต็มที่ ในขณะที่รัชกาลที่ ๕ เพิ่งทรงเริ่ม "สร้างสม" อำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของพระองค์ การที่ท่านยอมหลีกทางให้เช่นนี้ อาจมีผู้กล่าวว่าเป็นเพราะท่านถูกบีบบังคับจากสถานการณ์ทางการเมืองภายนอก ถ้าเป็นเช่นนั้นจริงก็ย่อมแสดงให้เห็นชัดว่าท่านเห็นแก่ชาติบ้านเมือง เกรงภัยจากภายนอกซึ่งจะทำให้ชาติถึงความวิบัติมากกว่าการพยายามใหม่บรรลุถึงความทะเยอทะยานทางการเมืองของตนเอง เพราะถ้าท่านจะยังคงยึดอำนาจทางการเมืองเอาไว้ต่อไป ก็คงไม่มีใครทำอะไรท่านได้ เพราะท่านมีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองซึ่งได้จากการสั่งสมมานาน ถึงแม้ว่าจะมีการเคลื่อนไหวเพื่อต่อต้านท่าน ท่านก็อาจใช้อำนาจเข้าจัดการให้เรื่องราวยุติลงได้ แต่ก็นับว่าเป็นการเสียต่อความมั่นคงภายในและการแทรกแซงจากต่างชาติ ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระยา ซึ่งปกติเป็นคนฉลาดเฉียบแหลมลึกซึ้งอยู่แล้ว ย่อมไตร่ตรองใคร่ครวญที่จะไม่ให้เกิดเหตุการณ์เช่นนั้นขึ้นได้ จึงพอจะสรุปได้ว่า การที่ท่านไม่คิดยึดอำนาจไว้นานกว่าที่กำหนดไว้จากที่ประชุม นอกเหนือจากสถานการณ์ทางการเมืองภายนอกบีบบังคับแล้ว ยังเกิดจากคุณธรรมความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์และความรักชาติบ้านเมืองอย่างแท้จริงของท่านด้วย เป็นที่น่าเสียดายว่าเอกสารที่สมเด็จพระยา บันทึกไว้เองในช่วงเวลาเหล่านี้ไม่ปรากฏชัด มีก็แต่เรื่องราวที่บุคคลอื่นเขียนถึงท่าน และพระราชปรารภของรัชกาลที่ ๕ เท่านั้น อย่างไรก็ตามก็พอสรุปได้ว่าสมเด็จพระยาน่าจะไม่ได้คิดที่จะแข่งขันทางการเมืองกับรัชกาลที่ ๕ เพราะท่านไม่จำเป็นต้องทำเช่นนั้น แต่บุคคลทั้งสองคงมีความคิดเห็นทางการเมืองขัดแย้งกันมากกว่า ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องธรรมดาสำหรับคนที่มีวัยห่างกันถึง ๔๕ ปีเช่นนี้ (สมเด็จพระยาเมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงครองราชย์อย่างสมบูรณ์อายุประมาณ ๖๕ ปี ส่วนรัชกาลที่ ๕

พระชนมายุประมาณ ๒๐ พรรษา) ดังนั้นจึงเป็นเรื่องของปัญหา "ของว่างระหว่างวัย" ระหว่างคนรุ่นเก่าคือสมเด็จพระยาฯ ซึ่งเคยผ่านความเป็นคนรุ่นใหม่มาสมัยหนึ่งกับคนรุ่นใหม่ในขณะนั้นคือรัชกาลที่ ๕ ซึ่งไม่เข้าใจกันมากกว่า ความขัดแย้งดังกล่าวจะเห็นได้จากกรณีต่อไปนี้

๑. การตั้งวังหน้า
๒. การจัดงานเฉลิมพระชนมพรรษา
๓. การไม่อนุญาติให้เสด็จประพาสยุโรป
๔. การจัดการเรื่องคนจีน และการจับเก็บภาษีเงิน
๕. การปฏิเสธเขาเป็นสมาชิกของปรีวี เคานซิล
๖. กรณีพระยาอาหารบริรักษ์
๗. กรณีนิราศหนองคาย
๘. ปัญหาลาวทรงดำ
๙. การปราบปรามและชำระความโจรผู้ร้าย

๑) การตั้งวังหน้า ดังได้เคยกล่าวมาแล้วว่า รัชกาลที่ ๕ ไม่พอพระทัยอย่างมากที่สมเด็จพระยาฯ กระทำการซึ่งดูเหมือน "แย่ง" พระราชอำนาจของพระองค์ในการตั้งวังหน้าแม้จะโดยผ่านมติที่ประชุมเพื่อสร้างความชอบธรรมในการตั้งก็ตาม ทำให้พระองค์ทรงหุนหันของพระทัยและทรงระแวงสงสัยว่าสมเด็จพระยาฯ สนับสนุนและเขาข้างวังหน้ามากกว่าพระองค์ แต่จากเหตุการณ์ที่ตามมาจะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยาฯ เองไม่ได้สนับสนุนวังหน้าเป็นพิเศษแต่อย่างใด จะให้การสนับสนุนรัชกาลที่ ๕ มากกว่าด้วยซ้ำ เรื่องนี้ปรากฏ

ให้เห็นชัดในวิกฤตการณ์วังหน้าดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามการวิเคราะห์เกี่ยวกับการตั้งวังหน้า จะเห็นว่าสมเด็จพระยาฯ มีเหตุผลในการตั้งวังหน้า ซึ่งเป็นเหตุผลทั้งเพื่อส่วนตัว และเพื่อชาติบ้านเมืองเป็นส่วนรวม ส่วนรัชกาลที่ ๕ เองก็ทรงมีเหตุผลที่จะทรงยังเกิดความน้อยเนื้อต่ำใจและระแวงสงสัยในท่าทีของสมเด็จพระยาฯ ดังนั้นเรื่องนี่จึงกลายเป็นสาเหตุของความขัดแย้งด้านความคิดทางการเมืองระหว่างบุคคลทั้งสองตั้งแต่เริ่มแรก

๒) การจัดงานเฉลิมพระชนมพรรษา ราว พ.ศ. ๒๔๑๓ รัชกาลที่ ๕ ทรงเตรียมกำหนดการเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๑๗ ปีอย่างเอิกเกริกเป็นการใหญ่ แต่สมเด็จพระยาไม่เห็นด้วย ทั้งนี้เริ่มตั้งแต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จะทรงหล่อพระพุทธรูปเนื่องในโอกาสนี้ตั้งปรากฏความเห็นของท่านในพระราชปรารภว่า "ท่านว่าจะมานั่งใส่คะแนนอายุด้วยพระพุทธรูปเปลื้องเงินทองเปล่า ๆ แต่ก่อนท่านทรงพระชรา ท่านจึงทำต่อพระชนมพรรษา นี่ยังเด็กยังหนุ่มอยู่จะต้องตัวทำทำไม เมื่ออธิบายกันไปในเรื่องที่จะต้องตั้งถือน่าเป็นต้น จึงได้ตกลงเป็นอันใดหลอ"^๑ จะเห็นได้ว่าเหตุผลที่สมเด็จพระยาไม่เห็นด้วยนั้น เป็นเรื่องของเศรษฐกิจคือการสิ้นเปลืองโดยไม่จำเป็นและเรื่องของความไม่เหมาะสมตามกาลเทศะ ซึ่งคนรุ่นใหม่นั้นคงเห็นว่าท่านมีความคิดเห็นล้าสมัย อย่างไรก็ตามเมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงอธิบายให้เข้าใจแล้ว สมเด็จพระยา ก็ยอมรับให้หล่อพระพุทธรูปได้ แสดงว่าท่านไม่ใช่คนที่เอาแต่ความคิดเห็นของตนเองเป็นใหญ่โดยไม่รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น

ต่อมาเมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงเตรียมการฉลองพระพุทธรูปพระชนมพรรษาและทำบุญวันเฉลิมพระชนมพรรษาด้วย ก็ทรงกำหนดการเฉลิมฉลองอย่างใหญ่โต ซึ่งทำให้ความตกใจให้แก่สมเด็จพระยา เนื่องจากท่านถือคติแบบจีนว่า

---

^๑พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประเพณีทำบุญวันเกิด", อ้างถึงใน ฌีวูซี สุทธิสงคราม, สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์, (พระนคร : เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๑๖), เล่ม ๒, หน้า ๑ - ๒.

... จะทำการเขยิบตอย่างจีนหรืออย่างไทยแกมจีน ซึ่งถือกันว่าเป็นเกียรติยศใหญ่คือ สูงวัยและสูงบรรพชาศักดิ์ในเวลานั้น จึงเขามาห้ามไม่ให้ทำโดยยกแบบอย่างจีนว่า ถ้าอายุยังไม่ถึงห้าสิบเอ็ดปี เขาห้ามไม่ให้ทำ ถ้าผู้ใดทำแล้วจะมีอายุสั้น ก็โอ้อธิบายกันมากกว่าที่จะทำนั้นเป็นการฉลองพระและทำบุญกันอย่างไทย ๆ แต่ไม่เกียวกองกับจีนเลย ก็ยังไม่ตกลง ถึงเจ้าพระยาพิพากฎรวงศ์ฯ คนตัวอุอย่างในเรื่องจีนต่าง ๆ อธิบาย ดูเป็นการใหญ่โตกันมาก ข้าพเจ้าก็ไม่ยอมรับว่าเป็นอย่างจีนอยู่ภายใต้วาทะภายหลังตกลงเป็นอันใดทำ แต่การที่จุดฟันไปนั้นระกาศห้ามปรามกันแข็งแรง ดวงมาอยู่หลายเดือนคนหนุ่ม ๆ ที่ได้รับทำ ก็ไม่ฟังขึ้นทำการ ที่ตระเตรียมทำนั้น...

เหตุผลต่อมาของสมเด็จพระยา เน้นให้เห็นว่าท่านได้รับอิทธิพลทางความคิดจากคติและความเชื่อของจีนอย่างแนบเนียนโดยเฉพาะเรื่อง การเชื่อถือโชคลาง (ซึ่งคงเป็นคำตอบปัญหาว่าท่านได้รับอิทธิพลจากพงศาวดารจีนหรือไม่ในหัวข้อการท่าน บำรุงวรรณกรรมในบทที่ ๓) ประกอบกับความหวังโยที่ท่านมีต่อรัชกาลที่ ๕ ด้วย จึงทำให้ท่านหักทวงอย่างแข็งขัน ซึ่งคงจะทำให้รัชกาลที่ ๕ ไม่พอพระทัยเพราะทรงถูก "ขัดใจ" ความหวังดีของท่านจึงเป็นสิ่งที่ผู้ใดรับไม่ปรารถนา แม้จะตระหนักว่าเป็นการกระทำด้วยความหวังดีก็ตาม เพราะผู้ใดรับความหวังดีคงรู้สึกวาทนถูกจากทัศนคติเสรีภาพมากเกินไป ลักษณะเช่นนี้มักพบเห็นได้ในสังคมปัจจุบันระหว่างผู้ใหญ่กับเด็กที่ตนรักและหวังดี เรื่องนี้จึงเป็นตัวช่วยให้เห็นชัดถึงปัญหาของวาทะระหว่างวัยและความคิด อย่างไรก็ดีในที่สุด สมเด็จพระยา ก็ยอมผ่อนปรนให้รัชกาลที่ ๕ ดังเช่นเคย

นอกจากนี้ขอความข้างต้นยังชี้ให้เห็นว่าในสมัยผู้สำเร็จราชการ ได้เริ่มมีคนรุ่นใหม่ที่ไม่เห็นด้วยกับการกระทำของคนรุ่นเก่า คือ สมเด็จพระยา และพร้อมที่จะสนับสนุนรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นคนรุ่นใหม่

๓) การไม่อนุญาติให้เสด็จประพาสยุโรป สืบเนื่องมาจากภายหลังที่สมเด็จพระยา ได้จัดให้รัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จประพาสสิงคโปร์และชวาใน พ.ศ. ๒๔๑๓ แล้ว พระองค์มีพระราชประสงค์ที่จะเสด็จประพาสทวีปยุโรปต่อไป ไต่ทรงปรารถนาเรื่องนี้

๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

กับเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ โดยทรงยกเหตุผลว่าการเสด็จทอดพระเนตรเมืองต่าง ๆ มาแล้ว นั้น เป็นแต่เพียงเมืองขึ้นของอังกฤษและฮอลันดา ทรงต้องการจะทอดพระเนตรความเจริญของประเทศในยุโรปอย่างแท้จริง เจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ใค่นำเรื่องนี้ไปเรียนปรึกษาสมเด็จพระยาพิชัยฯ พี่ชายของท่านผู้ซึ่งมีอำนาจในการจัดการเรื่องนี้ สมเด็จพระยาพิชัยฯ พิจารณาแล้วเห็นว่าเหลือวิสัยที่จะจัดให้สมพระราชประสงค์ได้ เพราะหนทางที่จะไปถึงยุโรปนั้นไกลนักทั้งยังต้องผ่านทะเลใหญ่หลายแห่ง เรือที่จะเป็นพระราชพาหนะให้ปลอดภัยก็ไม่มี จะเสด็จโดยสารเรือเมล์ของพวกพ่อค้าไปอย่างคนสามัญก็จะเป็นการเสียพระเกียรติยศ ท่านเห็นสมควรจัดให้เสด็จประพาสอินเดียซึ่งหนทางไม่ไกลนัก และมีความเจริญคล้ายประเทศหนึ่งในยุโรป ด้วยเหตุนี้ในรัชกาลที่ ๕ จึงจำต้องเสด็จประพาสอินเดียใน พ.ศ. ๒๔๑๕ ทั้ง ๆ ที่ไม่สุจริตพระทัยนัก จึงเป็นความขัดแย้งทางความคิดประการต่อมาซึ่งทำให้รัชกาลที่ ๕ ไม่พอพระทัยสมเด็จพระยาพิชัยฯ ยิ่งขึ้น และอาจมองไปว่าสมเด็จพระยาพิชัยฯ ไม่สนับสนุนพระองค์ ในขณะที่สมเด็จพระยาพิชัยฯ เองคำนึงถึงแต่สวัสดิภาพและพระเกียรติยศของรัชกาลที่ ๕ ตามประสาผู้ใหญ่ซึ่งมีความหวังใยเอ็นดูรัชกาลที่ ๕ เหมือนดัง "ลูกหลาน" ของท่าน แม้กระนั้นก็ตามท่านก็ยอมผ่อนปรนให้ซึ่งเป็นปกตินิสัยของท่าน

๔) การจัดการเรื่องคนจีน และการจัดเก็บภาษีฝิ่น ใค้เคยกล่าวมาแล้วว่า สมเด็จพระยาพิชัยฯ ใช้วิธีจัดการกับคนจีนถึง ๓ วิธี ปรากฏว่าวิธีหนึ่งคือการผ่อนปรนให้แก่คนจีนเพียงให้มากระทำสัจยสาบานเท่านั้น ทำให้รัชกาลที่ ๕ ไม่พอพระทัยเนื่องจากทรงเห็นว่าวิธีดังกล่าวไม่ได้ผล เพราะคนจีนเหล่านั้นถือว่าเป็นคนของสมเด็จพระยาพิชัยฯ ใค้ยว้ใช้อำนาจข่มเหงผู้อื่น เมื่อกรมการเมืองจับตัวได้ก็ต้องปล่อยไป เพราะเป็นนโยบายของสมเด็จพระยาพิชัยฯ ทรงแสดงความวิตกว่า "บ้านเมืองจะเป็นอย่างไร หรือจะเดือดร้อนใหญ่ใหญ่อยากจะไว้อำนาจช่วยเรื่องนี้ การต่อไปข้างหน้าเจ้าคุณไม่มีตัวแล้ว กำลังก็เกิดขึ้นทุกวัน ยิ่งนานไปก็เหมือนเพิ่มอำนาจให้มัน"^๑

^๑ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีฯ พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕,

ในขณะที่เกี่ยวกับสมเด็จพระยา อาจพิจารณาว่า พวกจีนตัวเหี้ยทั้งที่เป็นหัวหน้าและสมพลมีมากมายไม่รู้อาณาแน่นอน ถ้าทำโทษพวกหัวหน้าพวกสมพลก็จะเจ็บร้อนแทนและก่อการกำเริบขึ้น ซึ่งจะทำให้บานเมืองวุ่นวาย รัฐบาลต้องเสียเวลาและค่าใช้จ่ายในการปราบปรามไม่มีที่สิ้นสุด ประกอบกับพวกนี้ยอมมาเป็นฝ่ายรัฐบาล ดังนั้นวิธีการผ่อนปรนประนีประนอมจึงยอมส่งผลดีแก่รัฐบาลมากกว่าการทำลาย^๑ แม้กระนั้นก็ตามถ้าพวกคนจีนก่อการกำเริบไม่เช็ดหลาย สมเด็จพระยา ก็ใช้วิธีการปราบปรามอย่างรุนแรงเด็ดขาด อย่างไรก็ตามวิธีการผ่อนปรนกับพวกตัวเหี้ยของสมเด็จพระยา ทำให้รัชกาลที่ ๕ ทรงมองไปว่าท่านอยากจะแสดงอำนาจด้วยการให้ความปกป้องคุ้มครองพวกตัวเหี้ย ซึ่งเมื่อท่านถึงแก่พิราลัยแล้วพวกจีนตัวเหี้ยก็จะมีกำลัง “แกกกล้า” ขึ้นทุกที เมื่อถึงเวลานั้นแล้วก็จะเป็นการสายเกินไปที่รัฐบาลจะแก้ไข จึงทรงเห็นวาทะนโยบายของสมเด็จพระยา ดูเหมือนเป็นการเพิ่มอำนาจให้แก่พวกตัวเหี้ย ดังนั้นจะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ ๕ กับสมเด็จพระยา มีความคิดและความเข้าใจกันไปคนละทางสำหรับนโยบายเกี่ยวกับจีนตัวเหี้ย

นอกจากนี้เรื่องภาษีเงินซึ่งเกี่ยวกับคนจีนเป็นส่วนใหญ่ และเป็นแหล่งทำรายได้มหาศาลให้แก่สมเด็จพระยา ดังกล่าวมาแล้ว ปรากฏว่าเมื่อหม่อมดุษฎีสำเร็จราชการรัชกาลที่ ๕ ซึ่งทรงตระหนักถึงความสำคัญของการปฏิรูปการคลังเพื่อจัดการเรื่องการเงินที่กระจายอยู่ตามกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ให้เข้ามาสู่รัฐบาลโดยตรงอยู่แล้วทรงเห็นความสำคัญของภาษีเงิน จึงให้จัดการเรื่องภาษีเงินใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๑๓ โดยเตรียมออกระเบียบควบคุมเรื่องนี้อย่างรัดกุมขึ้นไว้ในพระราชบัญญัติซึ่งออกโดยที่ประชุมคณะชิล ออฟ สเตท อาจกล่าวได้ว่าทำให้พระราชบัญญัติยานที่ประชุมดังกล่าวเป็นวิธีการสร้างความชอบธรรมให้แก่พระราชโอรสใหญ่เป็นประชาธิปไตยดังที่สมเด็จพระยา เคยใช้มาแล้ว การเปลี่ยนแปลงเรื่องภาษีเงินใหม่ยอมสร้างความไม่พอใจให้แก่สมเด็จพระยา ซึ่งเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์จากระบบเก่า ขณะเดียวกันคงเกิดความรู้สึกน้อยใจที่ “เด็กเมื่อวานขึ้น” ซึ่งตน

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๔.

เองเคยคุณลมากระทำการคจ "ถอนหงอกคนแก" คือทาทายอำนาจของท่านอย่างไม่เกรง
ใจเช่นนี้ ดังนั้นท่านจึงถวายคืนภานีผืนแกรชกาลที่ ๕ ทันทีก่อนพระราชบัญญัติจะออกเสีย
อีก เป็นผลให้รัชกาลที่ ๕ ต้องทรงรับมีพระราชหัตถเลขามาถึงสมเด็จพระยาฯ เป็น
การสวนพระองค์ ดังนี้

...ควยฉันไ้รับหนังสือของเจ้าคุณ ซึ่งบอกคืนภานีผืนมานั้นไ้ทราบทุกประการ มี
ความเสียใจเป็นอันมาก .....การซึ่งวาไปนั้นไ้รู้ว่าจะไม่ไวใจเจ้าคุณหาไ้ไ้ แต่
เห็นว่าพระราชบัญญัติเป็นของสำหรับแผ่นดินจะตองไ้ช้ต่อไปนาน มีไ้จะไ้แต่ไ้ไ้
หนึ่งปีหนึ่ง ซึ่งสงในพระราชบัญญัติไปนั้นวาทวไปไ้ไ้ซึ่งจะทาภานี มีไ้จะไ้ไ้
ต่อไปไ้จะรับทาภานี จะไ้ประพฤติตามพระราชบัญญัติวา ก็การภานีผืนนี้ แ่แรก
สำคัญขึ้นเป็นภานี จึงรับผูกขาคมาแต่เดิมนอยางไรนั้นก็ทราบทุกประการ ตั้งแต่ภานี
ยกเป็นของเคาวแมนตเจ้าคุณทา เงินแผ่นดินก็ขึ้นมากกว่าแตกอน ก็ทราบปรากฏทว
ไป ความดีของเจ้าคุณก็มีไ้สาปสุญ ทราบอยุควยกันทั้งสิน...

จะเห็นไ้วราชกาลที่ ๕ ทรงตองการไ้ช้ชานเมืองมีความเจริญแบบสมัยใหม่
ควยการจักระเบียบภายในไ้เรียบรอย มีการออกพระราชบัญญัติตามแบบอารยประเทศ
ไ้ทรง "จับทา" เรื่องผลประโยชน์เป็นเรื่องแรก เพราะเศรษฐกิจยอมเป็นพื้นฐานสำคัญ
ในการทำนุบำรุงชานเมืองอยางอื่น ๆ ตอไป จึงสงผลประทบตอสมเด็จพระยาฯ ซึ่ง
อยุในกลุ่มผลประโยชน์เกา และเกิดปฏิกิริยาซึ่งกลายเป็นความขัดแย้งกันดังกลาว อยางไร
ก็สิรัชกาลที่ ๕ ไ้ทรงระงับเรื่องนี้ไว้ชั่วคราว^๒ แสดงวาถึงอยางไรก็ยังทรงเกรงใจ
สมเด็จพระยาฯ อยุไม้นอย

๕) การปฏิเสชเข้าเป็นสมาชิกของปรีวิ เคาณิชล ก่อนที่รัชกาลที่ ๕ ทรง
กั้งและตรา "พระราชบัญญัติ เคาณิชล ออฟ สเทศ ใ้ตปรีกษาราชการแผ่นดิน" และ

^๑ หอสมุคแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ พระราชหัตถเลขา วัน ๒ ๓ ๗
คำปิจจ อศก^๒ คักร ๑๒๓๒๕ ถึงสมเด็จพระยาฯ.

^๒ ุทราบละเอียดในสุภาภรณ์ จรัลพัฒน์, "ภานีผืนกับนโยบาย....."
หน้า ๒๗ - ๓๓.

"พระราชบัญญัติปรีวี เลาน์ชิต คือที่ปรึกษาในพระองค์" ขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๑๓^๑ นั้น ใ้ทรง
 นำเรื่องการตั้งปรีวี เลาน์ชิต ไปปรึกษาสมเด็จพระยาฯ ซึ่งท่านก็เห็นชอบด้วย แต่
 เมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปเชิญท่านมาเป็นที่ปรึกษาราชการในพระองค์
 ท่านกลับปฏิเสธโดยอ้างว่าท่านรังเกียจที่จะต้องถือตามพระราชบัญญัติว่าด้วยकरणัน และ
 ยังต้องรับคำสาบานตัวลงมาเหมือนคนทั้งหลายด้วย^๒ ท่านคงรู้สึกวาระรัชกาลที่ ๕ ทรง
 กระทำเหมือนไม่ทรงไว้วางใจในตัวท่าน เป็นการ "ดูถูกน้ำใจ" ท่านผู้ใดรับราชการมา
 ตลอด ๔ แผ่นดินด้วยความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ท่านคงมีความรำคาญ
 ที่ต้องมีกฎหมายมาควบคุมความประพฤติของท่านด้วยเพราะท่านประพฤติก้าวมาตั้งนานโดย
 ไม่เสียหายทั้ง ๆ ที่ไม่มีกฎหมายมาควบคุมเลย นอกจากนี้อาจเป็นไปได้ว่าในขณะนั้นท่าน
 คงไม่นิยมลักษณะการปกครองที่ใช้สภามาเป็นกลไกในการบริหารประเทศซึ่งนับว่าเป็น
 "ของใหม่" ในสมัยนั้น (อย่างไรก็ดีจากบทบาททางการเมืองในช่วงบั้นปลายแห่งชีวิตของ
 ท่านคงได้กล่าวแล้วแสดงให้เห็นว่าท่านโดยอมรับลักษณะการปกครองเช่นนี้ในที่สุด แม้ท่าน
 จะไม่ได้เป็นสมาชิกสภาก็ตาม) ท่านจึงปฏิเสธและออกจะแสดงความไม่พอใจน้อยใจและ
 ความภาคภูมิใจในตัวเองออกมาในคำปฏิเสธนั้นไม่ได้ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา
 ของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งมีมายังท่านว่า

^๑ดูรายละเอียดประกาศตั้งเลาน์ชิตและพระราชบัญญัติใน ฌรัวดี สุทธิสงคราม,
 สมเด็จพระยา....., เล่ม ๑, หน้า ๔๔๔ - ๕๒๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๘.

... คุยได้รับจดหมายตอบของคุณ ซึ่งไม่มีรับปริวีเคาน์ซิล ยกย่องความดีซึ่งได้
 มีมาแต่เดิมนั้น ความซึ่งดีของคุณนั้นก็ไต่ทราบปรากฏมานานแล้ว ก็แลค่าซึ่งเจ้าคุณ
 ความในหนังสือเป็นปริวีเคาน์ซิล คือกฎหมายรับคำสาบานตัวลงเหมือนแก่คุณทั้งหลาย
 จะรับเป็นไมไค่นั้น คุณตามในหนังสือที่เจ้าคุณมีมา เหมือนหนึ่งเป็นการฉันทินประมาท
 เจ้าคุณไป การขอนี้ไม่ไค้คิดเป็นการคุกคามสิ่งไรเจ้าคุณ .....
 ..... และบัดนี้ เจ้าคุณจะรับเป็นปริวีเคาน์ซิลก็ดี ไม่รับเป็นปริวี เคาน์ซิล
 ก็ดี ฉันทิไค้มีความโกรธความตุกใจสิ่งไร เพราะจะ เป็นไป เป็นก็คงของนับถือปริกา
 ทหารู้เหมือนกันอยู่ตามเดิม แต่เป็นที่เสียใจอยู่วาจจดหมายตอบของเจ้าคุณนั้นแรงเกิน
 ไปกวาการที่ฉันทิคิด...

สำหรับรัชกาลที่ ๕ นั้นทรงกล่าววาทรงตั้งเคาน์ซิลขึ้นก็เพราะ "อยากจะให้
 เป็นการเจริญเท่านั้นเอง"^๒ คุยเหตุนี้จะได้วาทรงคิดเห็นของท่านทั้งสองสวนทาง
 กันแม้วาทรงที่ ๕ จะไค้ทรงปรึกษาเรื่องนี้กับสมเด็จพระยาฯ และท่านเห็นควมมา
 ก่อนแล้วก็ตาม แต่ในขณะนั้นท่านอาจไม่คิดวาทรงจะถูกเชิญมาเป็นสมาชิกของปริวี
 เคาน์ซิลคุย จึงไม่คิดคาน แต่เมื่อต้องถูกเชิญมาเช่นนี้ ท่านคงเกิดวิธีที่ จะไม่ยอมรับเป็น

นอกจากนี้เจ้าพระยาสุรวงศาฯ เองก็ปฏิเสธที่จะเข้าเป็นสมาชิกของปริวี
 เคาน์ซิลโดยอ้างวาทรงมีราชการในกรมและเมืองที่ขึ้นอยู่ควมมากมาย นอกจากมีโรคภัย
 ไข้เจ็บประจำตัวอยู่แล้ว^๓ ซึ่งรัชกาลที่ ๕ ก็ไม่ทรงขัดใจ ยอมแสดงให้ เห็นวาทรงพระยา
 สุรวงศาฯ อาจจำเป็นต้องคล้อยตามบิดาเพราะความเกรงใจ ขณะเดียวกันเพื่อไม่ให้
 รัชกาลที่ ๕ ทรงขัดเคืองพระทัย ท่านจึงใช้เหตุผลที่คลุมเคลือและนุ่มนวลมาเป็นข้ออ้าง
 ทำให้ความขัดแย้งผ่อนคลายลงได้ ฉันทิกับสมเด็จพระยาฯ ซึ่งชี้แจงเหตุผลออกมาตรง ๆ
 อย่างไม่เกรงพระทัยรัชกาลที่ ๕

---

^๑ พระราชหัตถเลขา วัน ๓๑๘ ก่ำ ปีมจอ ฉศก อ่างถึงใน ๙รัฐธิ สุทธิสงคราม,
 เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๘ - ๕๑๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๒ - ๕๑๓.

๖) กรณีพระยาอาหารบริรักษ์ เมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงปฏิรูปการคลังใน พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้น มีการกำหนดนโยบายให้กรมกองต่าง ๆ จัดส่งเงินรายได้ออกมาให้หอรัษฎากรพิพัฒน์ซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมของพระมหากษัตริย์โดยตรง แต่ปรากฏว่าพระยาอาหารบริรักษ์ (นุช บุญ-หลง) เสนาบดีกรมนาซึ่งมีความสัมพันธ์กับสมเด็จพระยา ในฐานะหลานชดช้อนไม่ปฏิบัติตาม รัชกาลที่ ๕ จึงทรงใช้อำนาจของเคาน์ซิลออฟ สเทท พิจารณาคดีพระยาอาหารฯ ในที่สุดพระยาอาหารฯ ถูกถอดจากยศตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ถูกจำคุก ๑๒ ปี พร้อมทั้งถูกริบทรัพย์สินสมบัติต่าง ๆ ควบ การใช้อำนาจของเคาน์ซิล ออฟ สเทท ในการลงโทษเสนาบดีครั้งนี้ ย่อมเป็นการชมขวัญเสนาบดีคนอื่น ๆ ไปในตัว เพราะแสดงให้เห็นว่าแม่ทัพที่ใกล้ชิดกับสมเด็จพระยาฯ ก็ยังถูกลงโทษโดยสมเด็จพระยาฯ รวยอะไรไม่ได้ พร้อมกันนั้นก็คงสร้างความไม่พอใจให้แก่สมเด็จพระยาฯ ควบ เพราะนอกจากพระยาอาหารฯ มีศักดิ์เป็นหลานของท่านแล้ว ยังแบ่งผลประโยชน์ของกรมทำให้แก่ท่านอย่างสม่ำเสมอด้วย ซึ่งเป็นผลให้พระยาอาหารฯ ถูกพิจารณาลงโทษคังกล่าว อย่างไรก็ตามก็สมเด็จพระยาฯ ไม่สามารถช่วยเหลือพระยาอาหารฯ ได้เพราะมีหลักฐานเด่นชัดว่าพระยาอาหารฯ ไม่ปฏิบัติตามกฎหมายของบ้านเมือง ถ้าสมเด็จพระยาฯ ยื่นมือเข้าช่วยเหลือก็คงต้องเสียชื่ออย่างแน่นอนว่าช่วยคนผิด ซึ่งท่านจะปล่อยให้เป็นอย่างนั้นไม่ได้ เรื่องนี้แสดงความฉลาดเฉียบแหลมของรัชกาลที่ ๕ ในการทรงใช้สถาบันทางกฎหมาย และกฎหมายมาเป็นเครื่องมือทำให้พระราโชบายของพระองค์ประสบความสำเร็จทั้งในด้านการปฏิรูปการคลังขั้นต้น การชมขวัญขุนนาง ตลอดจนการหาทายอำนาจของสมเด็จพระยาฯ อย่างเปิดเผย โดยสมเด็จพระยาฯ ไม่สามารถจัดการอะไรได้

ข้อน่าสังเกตคือ ในการพิจารณาคดีพระยาอาหารฯ นี้ พระยากระสาปณกิจโกศล เป็นประธานกรรมการพิจารณาของเคาน์ซิล ออฟ สเทท ปรากฏว่าอีก ๕ ปีต่อมาพระปรีชาภักดีการบุตรชายซึ่งเป็นทายาทของท่านก็ถูกกรรมการคณะนี้พิจารณาลงโทษอย่างรุนแรงถึงขั้นประหารชีวิต ซึ่งในครั้งนั้นสมเด็จพระยาฯ ก็เข้าไปเกี่ยวข้องกับควยคังกล่าวมาแล้ว

๗) กรณีนิราศหนองคาย ผู้แต่งนิราศหนองคาย คือ นายทิม สุขยางค์ ลูกน้องผู้ใกล้ชิดของเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ซึ่งเติบโตอยู่ในครอบครัวของเจ้าพระยามหินทรฯ มาตั้งแต่เยาว์วัย จึงย่อมมีความจงรักภักดีต่อเจ้าพระยามหินทรฯ ผู้เป็นเจ้านาย ปรากฏว่าเจ้าพระยามหินทรฯ ไม่ถูกกับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เนื่องจากเจ้าพระยามหินทรฯ (รัชกาลที่ ๔ ทรงรับเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม) เป็นผู้หนึ่งในจำนวนกลุ่มข้าราชการที่ระแวงสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ วาจะชิงราชสมบัติ และได้สัญญาไว้ร่วมกันว่าจะคอยป้องกันรัชกาลที่ ๕^๑ ดังนั้นนายทิมจึงพลอยไม่ชอบสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ไปด้วย ต่อมาเมื่อกองทัพไทยยกทัพไปปราบฮ่อใน พ.ศ. ๒๔๑๘ โดยเจ้าพระยามหินทรฯ เป็นแม่ทัพ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นประธานการจัดทัพ ความขัดแย้งดังกล่าวทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในทัศนะเกี่ยวกับการจัดทัพและยกทัพ กล่าวได้ว่าเป็นความขัดแย้งระหว่างประธานการจัดทัพผู้นั่งอยู่ในกรุง กับแม่ทัพผู้รบคำสั่งไปปฏิบัติตามเงื่อนไขที่เป็นจริง^๒ นายทิมจึงพลอยเจ็บแค้นสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ และได้แสดงออกมาโดยการแต่งนิราศหนองคายซึ่งมีข้อความหลายตอนที่นายทิมโจมตีสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ซึ่งให้เห็นความโหดร้ายของท่านในการสั่งให้จัดทัพและยกทัพไปในป่าในฤดูฝน เป็นผลใหญ่คนเจ็บป่วยล้มตายลงเป็นจำนวนมาก ในขณะที่เดียวกันข้อความในนิราศหนองคายหลายตอนที่นายทิมกล่าวถึงเจ้าพระยามหินทรฯ อย่างยกย่องบูชา^๓

ควยเหตุที่นิราศหนองคายไม่เพียงแต่เป็นการแสดงความขัดแย้งและความเกลียดชังต่อสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นส่วนตัวแล้ว ยังได้มีการพิมพ์เผยแพร่ไปสู่ประชาชนโดยทั่วไปด้วยซึ่งทำให้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ไม่พอใจมาก ท่านได้ทำหนังสือฎีกาฟ้องร้องต่อรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ โดยระบุข้อความในนิราศหนองคายที่ทำให้ท่านโกรธเคืองไว้ทุกแห่ง นอกจากนี้ข้อหนึ่งของคาฟ้องยังระบุวานายทิมเอาพระนามของรัชกาล

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพ, ประวัติสมเด็จพระเจ้าพระยา.....หน้า ๓๓.

^๒ บุญยงค์ เกศเทศ, วรรณกรรมประวัติศาสตร์. (พระนคร : อักษรบัณฑิต, ๒๕๒๐), หน้า ๒๐๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

ที่ ๕ มาดัดแปลงเป็นสร้อยของประกอบในนิราศอันเป็นหนังสืออ่านเล่น ในที่สุพรรณภูมิที่ ๕ ก็โปรดฯ ให้ลงโทษเขียนที่นายทิม และให้เขานิราศหนองคายทั้งหมดพร้อมทั้งคนฉบับด้วย^๑

กรณีนี้แสดงความขัดแย้งระหว่างคนรุ่นเก่าซึ่งยังคงมีอิทธิพลอยู่คือสมเด็จพระเจ้าพระยา กับคนรุ่นใหม่คือเจ้าพระยามหินทรฯ และนายทิมผู้สนับสนุนคนรุ่นใหม่ด้วยกัน คือรัชกาลที่ ๕ แทร่รัชกาลที่ ๕ ไม่ทรงสามารถช่วยเหลือนายทิมได้ ต้องทรงตัดสินให้ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าพระยา ชนะเป็นเสมือนการ “เอาใจ” สมเด็จพระเจ้าพระยา เพื่อจะทำให้เหตุการณ์ดำเนินต่อไปเป็นปกติ เรื่องนี้ชี้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา ยังไม่ใจกว้างพอที่จะรับฟังการวิจารณ์คำเหน็ดที่เขียนตนเอง แม้วาทานได้แสดงความใจกว้างในเรื่องอื่น ๆ มาแล้วกับทั้งยังได้แสดงความนิยมในการใช้อำนาจลงโทษผู้วิจารณ์ตนโดยอาศัยผ่านทางรัชกาลที่ ๕ ซึ่งนับได้ว่าเป็นลักษณะหนึ่งของพวกอนุรักษนิยม อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีความขัดแย้งกันดังกล่าว แต่เมื่อถึงคราวประเทศชาติคับขัน ทุกฝ่ายก็หันมารวมมือกันดังกล่าวมาแล้ว

๔) ปัญหาลาวทองคำ ใน พ.ศ. ๒๔๒๓ สมเด็จพระเจ้าพระยา ได้เดินทางไปเมืองราชบุรี ท่านไม่เห็นคนรักษาพระที่นั่งและคนรักษางานประจำการเมืองราชบุรีซึ่งเป็นลาวทองคำ ท่านสอบถามพระยาเพชรบุรีได้ความว่า พวกลาวทองคำประมาณพันคนเศษพากันเข้ามากรุงเทพฯ เพื่อสมัครเป็นทหารโดยกล่าวโทษว่าไม่ได้รับความเป็นธรรมจากกรมการเมืองเพชรบุรี เรื่องนี้ทำให้สมเด็จพระเจ้าพระยา ไม่พอใจ เพราะท่านเห็นว่าพวกลาวทองคำตั้งหลักฐานเป็นหมวดเป็นหมู่อยู่ที่เมืองเพชรบุรีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ จะกะเกณฑ์ราชการก็ได้ตัวคนพร้อมมูลนับเป็นกำลังสำคัญของเมืองราชบุรี เพชรบุรี ซึ่งอยู่ในการปกครองของท่านและตระกูล (นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระเจ้าพระยา ยังขอพระราชทานหนังสือคุมคานาให้แก่พวกนี้ด้วย) เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าพระยา ไม่รู้เรื่องนี่ยาก่อน ท่านจึงเห็นว่าเรื่องลาวทองคำเป็นการกระทำที่ “ข้ามหน้าข้ามตา” ท่านและทำให้การบ้านเมืองระส่ำระสาย ท่านมีหนังสือถึงเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ ขอให้ทราบ

^๑อ่านรายละเอียดใน ฌีรัฐธิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระเจ้าพระยา.....

มังคมทุรัชกาลที่ ๕ ในทรงทราบเพราะบางที

...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะไม่ทรงทราบดอกกระมัง .....
ซึ่งเราจดหมายมาดังนี้ ใช้ว่าจะเกี่ยกันชัคขวางทางพระราชประสงค์นั้นหามิได้
ตัวเราแลบุตรหลานก็เป็นชาแผ่นดิน บานเมืองผู้คนก็ของพระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว แลวแต่จะทรงพระกรุณาโปรด...

เกี่ยวกับเรื่องนี้ปรากฏว่าสมเด็จพระยา และเจ้าพระยาสุรวงศา มี
ความเห็นต่างกัน และเกิดความขัดแย้งกันอย่างรุนแรง เพราะเจ้าพระยาสุรวงศา เห็น
ว่าเมืองเพชรบุรีและเมืองราชบุรีเป็นเมืองใกล้พระนคร การมีทหารจึงเป็นการรักษา
พระนครเป็นที่กลัวเกรงแก่ข้าศึกศัตรู ตลอดจนช่วยเหลือในการศึกสงครามด้วย การที่
พวกลาวทรงเข้ามาเป็นทหาร เช่นนี้จึงไม่ใช่สิ่งที่น่าขัดขวาง ทั้งยังลงท้ายหนังสือเป็นการ
สั่งสอนบิดาดังนี้

...ขอ ๑ การโยธาและการทหาร ฤาธุการเกิดขึ้นตามกรมแลหัวเมืองที่เจ้า
กระทรวงไคบั้งคัมบัญชีาจะเกณฑ์จับจ่ายมาแตกถอนอย่างไร ข้าพระพุทธเจ้าขอใให้
เฝ้าพระกรุณาคิดจัดการให้คงอยู่ อย่าใให้คนทั้งปวงเห็นไปว่ารักษาการเกียงงอน
แก่งแย่งต่าง ๆ กันไป ..... เพราะเห็น
ว่าเป็นการรักษาแผ่นดินและพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตามซึ่ง
ทานแทนตระกูล รั้ราชการมาแตกอน ๆ ใให้เป็นการพร้อมเพรียงกัน...

นอกจากนี้เจ้าพระยาสุรวงศา ยังใค้ออกคำสั่งตอสมเด็จพระยา ซึ่งเป็น
บิดาใให้จัดการเรื่องนี้ใให้เรียบร้อย ดังที่ทานใค้เคยจัดการระงับเหตุการณ์เมืองกระบิสมบุรี
และเมืองตรังใเรียบรอยมาแล้ว หนังสือฉบับนี้ใเป็นคำสั่งอย่างเป็นทางการใเติมที่ กล่าวใคือ
ขึ้นตนกล่าวถึงชื่อและบรรดาศักดิ์ตัวเองอยางใเต็มยศถึง ๔ บรรทัดพร้อมทั้งประทับตรา
คชสีห์ใใหญ่มาควย การกระทำของเจ้าพระยาสุรวงศา ครั้งใคงทำให้สมเด็จพระยา

^๑ ก.จ.ช. เอกสาร ร. ๕, สารบาญสมุดพิเศษ เล่ม ๒๐ ร.ศ. ๑๒๔๑ -
๑๒๔๒, หนังสือสมเด็จพระยา ถึงเจ้าพระยาสุรวงศา.

^๒ หนังสือเจ้าพระยาสุรวงศา ถึงสมเด็จพระยา.

โกรธไม่ นอย คงจะสังเกตได้จากหนังสือตอบของท่านซึ่งทุกครั้งที่ท่านเขียนถึงลูกชาย จะใช้คำว่า "เรา" แทนตัวเอง และ "เรียกชื่อ" เจ้าพระยาสุรวงศา "แทนตัวเจ้าพระยาสุรวงศา" แต่ครั้งนี้ท่านใช้คำว่า "ข้าพเจ้า" แทนตัวเอง และเรียกเจ้าพระยาสุรวงศา อย่างเต็มยศ คงคำตอบของท่านตอนหนึ่งว่า

...ซึ่งมีตราออกไป จะให้ข้าพเจ้าจัดแจงการเสียให้เรียบร้อยนั้น ก็ไม่ผิดเป็นสิ่งที่ใคร่ คว้าใคร่ปฏิบัติตามพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมาถึงสองพระองค์แล้ว ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ยกย่องขึ้นว่าผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าฯ การสิ่งไรมีขึ้นก็วางลาระงับไปตามควรมาจนทุกวันนี้ ความมัวหมองข้าชอกถึงใคร่ก็ไม่มี ตราพระราชสีห์ใหญ่ที่บังคับออกไปครั้งนี้ ไม่มีคำเนินพระราชโองการผิดกระบวนอยู่ หนังสือบุตรบังคับไปถึงบิดา ก็ควรจะใช้แต่ตราพระราชสีห์นอย จะสันนิษฐานยากนัก...

เรื่องลาวทรงคำนี้ทำให้สมเด็จพระยาฯ น้อยใจและเสียใจถึงกลับจะลาออกไม่เกี่ยวข้องกับงานราชการอีกต่อไป ถึงขอความว่า

...บัดนี้ มาเกิดวิบัติด้วยผู้ถืออำนาจมาคิดรักถอนผู้คนระส่ำระสายไปสิ้นดังนี้ ตัวเราเป็นผู้ทำมาแต่ก่อนก็ไม่รู้ว่าเหตุผลจะเป็นประการใด จะสันนิษฐานเอาอย่างไรก็ไม่ได้

ขอให้หักโงนเราเสียเถิด อย่าให้เกี่ยวข้องกับราชการต่อไปอีกเลยด้วยแก่ชรามากแล้ว...

เกี่ยวกับเรื่องนี้สมเด็จพระยาฯ ยังได้แสดงความคิดเห็นของท่านต่อไปถึงการบริหารราชการที่เปลี่ยนไป ซึ่งทำให้ท่านรู้สึกว่ "ตามไม่ทัน" ดังนี้

^๑ หนังสือสมเด็จพระยาฯ ถึงเจ้าพระยาสุรวงศา.

^๒ หนังสือราชการปีมะโรง โทศก ๑๒๔๒ ร.ที่ ๕๙๕ เล่ม ๔ หนังสือสมเด็จพระยาฯ ถึงเจ้าพระยาสุรวงศา.

...แต่เรื่องความลาวทรงควัน เราไม่อยากจะพูดต่อไปอีกเลย การที่ได้ทำบางเรื่อง
แผ่นดินระงับเหตุการณ์เป็นครั้งคราว มากี่มาแล้ว ทว่าวันนี้ราชการเปลี่ยนแปลงไป
มาก ญัตติเราก็เคลิมเขลาไซไมโค ถ่าขึ้นคือทำไปพูดไป ก็จะได้เกิดความผิดความ
ชั่วขึ้น ขออย่าให้เป็นธุระในราชการต่อไปอีกเลย...

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยา ไม้ "คือคิง" ที่จะให้เรื่องยุติลงตามความ
ต้องการของท่าน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะท่านไม่ยอมให้ความขัดแย้งขยายวงกว้างออกไป
เพราะยอมไม่เป็นผลดีต่อประเทศชาติเป็นส่วนรวมอย่างแน่นอน นอกจากนี้ยอมชี้ให้เห็น
ว่าสมเด็จพระยา เข้าใจหาเหตุผลมาสนับสนุนการขอถอนตัวออกจากราชการได้
อย่างสมเหตุสมผล ซึ่งทำให้ยากต่อการโต้แย้ง และไม่ทำให้ท่านถูกตำหนิได้ว่าท่านใช้
อารมณ์ทั้ง ๆ ที่ความจริงท่านคงน้อยใจ เนื่องจากท่านยอมภาคภูมิใจที่มีบทบาทสำคัญใน
การบ้านเมืองมานาน แต่กลับได้รับการปฏิบัติเหมือนกับ "ไม่วไถ่หน้าท่าน" ดังกล่าว แต่
ท่านสามารถควบคุมอารมณ์ได้อย่างมีสติ ถ้าเหตุผลที่ท่านกล่าวอ้างเป็นความจริงก็ยอม
แสดงว่า ท่านเป็นผู้เข้าใจและยอมรับความจริงวางงานราชการบ้านเมืองเปลี่ยนไป ตัว
ท่านแก่เกินกว่าที่จะช่วยราชการได้อีกต่อไป ซึ่งยอมแสดงว่าท่านรู้จักประมาณตัวเอง ไม่
หวังอำนาจไว้กับตัวโดยอ้างหรือคิดเอาเองว่าคนเท่านั้นที่รักชาติบ้านเมืองและสามารถ
แสดงออกซึ่งความรักชาติบ้านเมืองได้คนเดียว นอกจากนี้ยังเป็นการชี้ให้เห็นว่าสมเด็จพระ
เจ้าพระยา เข้าใจถึงปัญหาของวาระระหว่างวัยและความคึกคัก ดังที่ท่านยอมรับว่า
ท่านแก่เกินกว่าที่จะทำงานต่อไป ไม่เช่นนั้นอาจจะเกิดความขัดแย้งขึ้น ถ้าท่านทำอะไร
ผิดพลาด

ท่านลงท้ายหนังสือด้วยคำสั่งสอนเจ้าพระยาสุรวงศา ว่า "จงทำราชการ
แผ่นดิน ให้ตรึงตรองการนอกแลในหน้าแลหลังให้มาก อย่าทงตัวจะพาให้ชาติตระกูลเสื่อม
เสียไป"^๒

^๑หนังสือราชการ ปีมะโรง โทศก ๑๒๔๒ ร.ที่ ๔๔๐ เล่ม ๔, หนังสือ
สมเด็จพระเจ้าพระยา ถึงเจ้าพระยาสุรวงศา

^๒เรื่องเดียวกัน.

เจ้าพระยาสุรวงศา ได้ตอบหนังสือสมเด็จพระยาฯ แสดงให้เห็นว่า เจ้าพระยาสุรวงศา อยู่ในฐานะลำบากเพียงไร ดังจะเห็นจากข้อความว่า "แต่หนังสือฉบับนี้ เป็นหนังสือบิดาเลาเหตุการณ์ใหญ่ครั่ง ข้าพเจ้าครั้งนี้เหมือนตกอยู่ในระหว่างกลาง จะพูดจาสิ่งไรก็ยากเป็นล้นเกล้าฯ"^๑

ยอมแสดงให้เห็นว่าต้องมีความขัดแย้งเกิดขึ้นระหว่างรัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระยาฯ อย่างแน่นอน เจ้าพระยาสุรวงศา ซึ่งมีความสัมพันธ์กับบุคคลทั้งสองโดยเป็นบุตรชายคนเดียวของสมเด็จพระยาฯ เป็น "พอลตา" และ "อรรคเสนาบดีสมหพระกลาโหม" ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงต้องตกอยู่ในระหว่างกลางไม่รู้จะเข้าข้างฝ่ายใด แต่ท่านก็ได้พยายามประสานรอยร้าวของบุคคลสำคัญทั้งสองดังกล่าวมาแล้ว

อย่างไรก็ดีเจ้าพระยาสุรวงศา ได้กระตุกสมเด็จพระยาฯ ให้คงช่วยราชการอีกต่อไปโดยขอให้กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ โดยตรงตั้งข้อความว่า

...เมื่อได้เฝ้าพระกรุณาเจ้าเห็นการบ้านเมืองจะร้าง แลผลประโยชน์แผ่นดินจะร้างไรย ประการใด และความคับใจ ไต่เตหา จะมีประการใด ควรคองกราบบังคมทูลพระกรุณาให้สำเร็จเด็ดขาดทีเดียว
ถ้านิ่งไวการบ้านเมืองแลผลประโยชน์แผ่นดินจะเสียไป ความเศร้าหมองของไต่เตหา จะทับทวีมากขึ้น ไต่เตหา ก็ชราอยู่แล้ว ข้าพเจ้ามีความวิตกเป็นอันมาก...

จะเห็นได้ว่าเจ้าพระยาสุรวงศา นำเอาความสนใจระตือรือล้นในการทำงานของสมเด็จพระยาฯ มากกระตุ้นให้ท่านเกิดความตื่นตัวในการทำงานให้แก่บ้านเมืองต่อไป โดยเฉพาะท่านตระหนักดีว่า สมเด็จพระยาฯ ย่อมไม่นิ่งเฉยเพื่อให้การบ้านเมืองและผลประโยชน์ของแผ่นดินไปอย่างแน่นอน เพราะเกือบตลอดชีวิตของท่าน (จากที่เราได้ศึกษามา) จะเห็นได้ว่าท่านสละแรงกาย เวลา และแรงใจให้แก่งานและผลประโยชน์

^๑หนังสือ วัน ๑ ๒ ๑๑ ค่ำ ปีมะโรง โทศก ๑๒๔๒.

^๒เรื่องเดียวกัน.

ของบ้านเมือง

ในที่สุดรัชกาลที่ ๕ ก็จำเป็นต้องคล้อยตามสมเด็จพระยา ด้วยการให้ "ขับต้อน" พวกลาวทรงคำออกไปตามเดิม ถ้าจะเป็นทหารก็คอยพิจารณาคัดเลือกใน ภายหลัง ส่วนถอยคำฟ้องร้องนั้นโปรดฯ ให้พิจารณาไต่สวนลงโทษไปตามโทษานุโทษ

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยา เห็นความสำคัญของกำลังคนและการไม่ให้ เคลื่อนย้ายกำลังคนซึ่งเป็นประเพณีที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งกำลังคน ของลาวทรงคำนั้น มีความสำคัญต่อราชบุรีและเพชรบุรีซึ่งอยู่ใต้อิทธิพลของท่านและพวก ฟอง กล่าวได้ว่า ท่านยังมองกำลังคนในฐานะเป็นของแต่ละท้องถิ่นหรือกลุ่มบุคคลมากกว่า มองกำลังคนในฐานะเป็นของบ้านเมืองทั้งหมดซึ่งเป็นแนวความคิดที่ "กว้างกว่า" เพราะเป็นความหมายสำหรับระดับชาติ ในขณะที่ลูกชายคนเดียวของท่านมีความคิดเช่น นี้เกิดขึ้นแล้ว เรื่องนี้จึงแสดงความเห็นที่ขัดแย้งกันอย่างชัดเจนระหว่างคนรุ่นเก่า คือ สมเด็จพระยา และคนรุ่นใหม่คือรัชกาลที่ ๕ และเจ้าพระยาสุรวงศา

๔) การปราบปรามและชำระความโจรผู้ร้าย ใน พ.ศ. ๒๔๒๓ สมเด็จพระ ยา ด้วยการโปรดฯ บังคมทูตรัชกาลที่ ๕ ขอปราบปรามและชำระความผู้ร้ายเมือง ราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ซึ่งมีอยู่อย่างชุกชุม^๑ โดยมาชำระรวมกันที่เมืองราชบุรี รัชกาลที่ ๕ ทรงขอให้ท่านปราบปรามอย่างเด็ดขาด^๒ ปรากฏว่าผู้ร้ายบางคนถอยหนี เข้ามายังกรุงเทพฯและกรุงเทพฯ ท่านจึงเตือนมายังเจ้าพระยาสุรวงศา ให้เร่งรัดจับ ตัวผู้ร้ายส่งกลับไปเมืองราชบุรีโดยเร็ว แต่เรื่องนี้ลาซาทำให้สมเด็จพระยา น้อย ใจถึงกับจะเลิกไม่รับทำเรื่องนี้ ดังขอความว่า

^๑หนังสือราชการ ปีมะโรง โทศก ศักราช ๑๒๔๒ ร.ที่ ๔๑๗ เล่ม ๓, หนังสือสมเด็จพระยา ด้วยการทูต ร. ๕.

^๒พระราชหัตถเลขา ร. ๕ ร.ที่ ๑๒๕ เล่ม ๖ พระราชทานเจ้าพระยา สุรวงศา.

...แล้วข้าราชการครั้งนี้ เราเห็นวาระฎฎโคความเคื้อครุอน เพราะผู้ร้ายปล้นสคม-
 ชุกชุม จึงใครบชาระโคโดยความกตัญญูต่อสมเด็จเจ้าพระยาอยู่หัว เพื่อจะระงับเสี้ยน
 หนามแผ่นดิน ก็เป็นไปแต่ใจเรายู่เดียว จะไม่คองพระราชกระแสดอกกระมัง จึงไม่
 โปรคใหญ่โคเป็นฐะจับผู้ร้ายที่หลบหนีเขามาอยู่ในกรุงเทพฯ เหมือนตามาแตกอน
 เราคิดว่าจะหยุดเสีย ไม่ชำระต่อไปแล้ว คอยเป็นการคองปลอบ คอง
 ฝืน เป็นความลำบากแก่เขามากประการหนึ่ง ก็เสียเลือดน้ำซึ่งตัวเองให้แก่มผู้มี
 บำเหน็จความชอบที่จับผู้ร้ายมาส่ง ประการหนึ่งก็คองสอดส่องร่องเหตุผลที่จะเกิด
 ขึ้นนอกเรื่องเป็นที่ลำบากใจ ถาหยุดเสียอย่าทำต่อไปอีกเลยดีกว่า...

จะเห็นไควการที่สมเด็จพระยา รัชทานาที่ปราบปรามและชำระ
 ความโจรผู้ร้ายครั้งนั้นเป็นเพราะท่านเห็นแก่ความปกคิสุของราษฎร และเพื่อถวาย
 ความจงรักภักดีแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ควยความมุ่งมั่นเช่นนี้จึงทำให้สมเด็จพระ
 เจ้าพระยา รู้สึกเสียใจ และหมกกำลังใจที่จะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป เมื่อไม่ได้รับความ
 ร่วมมือจากทางการในเมืองหลวงจับส่งผู้ร้ายที่หนี (จากเขตที่ท่านปฏิบัติงาน) กลับคืนมา
 ไททานชำระโทษ ทั้ง ๆ ที่ท่านคอง "เสียสละ" มากในการปราบปรามและชำระความ
 โจรผู้ร้ายนับตั้งแต่การเสียกำลังและเวลาในการปลอบ ชู เขียน คี โจรผู้ร้าย เสีย
 ทรัพย์สินของตนเองให้เป็นรางวัลแก่มที่จับผู้ร้ายได้เป็นการให้กำลังใจในการปฏิบัติงาน
 นอกจากนี้ท่านยังคองเห็น้อยใจที่จะระมัดระวังไม่ให้ความขัดแย้งทางการเมืองระหว่าง
 กลุ่มบุคคลต่าง ๆ เกิดขึ้นควย ดังนั้นท่านจึงรู้สึกห่อใจที่จะปฏิบัติงานต่อไป อยางไรก็คิ
 มีชอนาสังเกตคือ วิธีการที่สมเด็จพระยา ใช้ในการปราบปรามและชำระความผู้ร้าย
 มีลักษณะเดียวกับที่ท่านใช้กับกรณีอื่น ๆ โดยเฉพาะกรณีพระปรีชาฯ คีการใช้ทั้ง "พระ
 เคะและพระคุณ" "การชูและการปลอบ"

^๑หนังสือราชการ ปีมะโรง จ.ศ. ๑๒๔๒ ร.ที่ ๑๐๐๔ เล่ม ๔, หนังสือ
 สมเด็จเจ้าพระยา ถึงเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ.

ปรากฏว่าเจ้าพระยาสุรวงศา ได้มีหนังสือโต้ตอบสมเด็จพระเจ้าพระยาว่า
 ...โตเท่าเป็นบิดา ข้าพเจ้าเป็นบุตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงชุบเลี้ยง
 โตเท่ายังตระกูล ชุบเลี้ยงข้าพเจ้าเพียงเสนาบดี ข้าพเจ้าครีตรองราชการแผ่นดิน
 เห็นความตามสติปัญญาแล้ว ก็เขียนมากราบเรียนตามความเห็นจะบกพร่องฎาเหลือ
 เกินประการใด ข้าพเจ้าขอรับพระราชทานโทษานุโทษ...^๑

เจ้าพระยาสุรวงศา ยังเฝ้ากล่าวต่อไปว่า เนื่องจากพระมหากษัตริย์ตั้งแต่
 รัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงไว้วางพระราชหฤทัย มอบราชการให้ช่วยทำนุบำรุงแผ่นดิน
 มาโดยตลอด ทั้งยังทรงยกย่องอย่างสูง ด้วยเหตุนี้เจ้าพระยาสุรวงศา จึงถือว่า

...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชบัญญัติประการใด ผู้ซึ่งเป็นข้าทูล
 ลอองซูลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทำตามโดยตำแหน่งเสนาบดี เห็นความไม่ตรงกับพระราช
 บัญญัติ ก็ต้องเรียบเรียงตามความเห็นแลราชการแผ่นดินทุกเทศกาล ถวาย ขอรับ
 พระราชทานพระบรมราชานุญาตตามสมควรแก่ราชการ แต่การซึ่งจะฉอนปรนการ
 หนักเบาประการใด ก็สุดแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 แกไข พระราชบัญญัติเก่าใหม่อยู่ในพระองค์จึงจะใด เสนาบดีจะคัดค้านลง
 พระราชบัญญัติไม่ได้...^๒

นอกจากนี้ ท่านยังได้ลงท้ายด้วยข้อความซึ่งเป็นการยืนยันความขัดแย้ง
 ระหว่างรัชกาลที่ ๕ กับสมเด็จพระเจ้าพระยาว่า

...หนึ่งความปัญญาอยู่ในใจข้าพเจ้านั้น ถ้าเห็นการสิ่งใดในพระบาทสมเด็จพระเจ้า
 แผ่นดินเรียวแรง ก็ไม่ทราบเรียนโตเท่าฯ เห็นการสิ่งใดในโตเท่าเรียวแรง ก็ไม่
 กราบบังคมทูลพระกรุณาฯ เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
 โตเท่าฯ ก็เป็นบิดา ไม่อยากให้เป็นการแตกกัน...^๓

^๑ ก.จ.ช. สมุดพิเศษ จากหนังสือราชการ ปิมะโรง จ.ศ. ๑๒๔๒, ร.ที่
 ๑๐๐๘ เล่ม ๔ หนังสือเจ้าพระยาสุรวงศา ถึงสมเด็จพระเจ้าพระยา.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

หนังสือที่เจ้าพระยาสุรวงศา มีถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ แสดงให้เห็นความขัดแย้งระหว่างรัชกาลที่ ๕ กับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ อย่างชัดเจน ซึ่งในภาวะเช่นนี้บุคคลที่ตกอยู่ในฐานะลำบากคือเจ้าพระยาสุรวงศา ซึ่งต้องประสานความแตกต่างระหว่างบิดากับรัชกาลที่ ๕ แม้กระนั้นก็ตามเจ้าพระยาสุรวงศา มีท่าทีเขาข้างรัชกาลที่ ๕ อยู่ไม่น้อย ไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีท่าทีอย่างไรต่อหนังสือฉบับนี้ แต่ท่านก็ได้ช่วยค้ำค้ำสินธุระความในเมืองราชบุรีเป็นที่เรียบร้อย^๑

จะเห็นได้ว่าในเวลาไล่เลี่ยกันสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้รับความกระทบกระเทือนใจหลายครั้ง ทั้ง ๆ ทานชรามากแล้ว ทั้งนี้เพราะความไม่เข้าใจกันระหว่างคนรุ่นเก่าและคนรุ่นใหม่ ซึ่งความจริงแล้วก็ผ่านกระบวนการเรียนรู้ที่ไม่ต่างกับนัก อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังคง "ยืนหยัด" ที่จะทำงานต่อไปอย่างแข็งขันและกระตือรือร้น ซึ่งปรากฏออกมาในบทบาททางการเมือง แม้จนปีสุดท้ายแห่งชีวิตของท่านดังกล่าวมาแล้ว

สรุปได้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ซึ่งเป็นคนรุ่นเก่ามีความขัดแย้งทางการเมืองกับคนรุ่นใหม่โดยเฉพาะรัชกาลที่ ๕ จริง แต่เป็นความขัดแย้งทางด้านความคิดที่ต่างกันเป็นสำคัญ แม้กระนั้นก็ตามความขัดแย้งดังกล่าวมักจบลงด้วยการประนีประนอมทั้งฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งอยู่เสมอมา ซึ่งเป็นผลให้ความขัดแย้งนั้นไม่บานปลายออกไป ยิ่งกว่านั้นเมื่อเกิดปัญหาทางการเมืองที่สำคัญ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ รัชกาลที่ ๕ และบุคคลชั้นนำทางการเมืองอื่น ๆ ใฝ่หาความขัดแย้งทางการเมืองที่มีอยู่ หันหน้าเข้าปรึกษาหารือพิจารณาแก้ไขปัญหามาจนยุติลงได้อย่างงดงามเป็นผลดีแก่ประเทศชาติ ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นความคิดทางการเมืองของผู้นำไทยในสมัยนั้น ไม่ว่าจะเป็นคนรุ่นเก่าหรือรุ่นใหม่ก็ตาม ต่างก็มีความคิดทางการเมืองที่เห็นแก่ประโยชน์สุขส่วนรวม คือ ประเทศชาติมากกว่าประโยชน์สุขส่วนตัวอย่างแท้จริง

ด.ท.ท.ท.

อาจสรุปแนวที่ ^{๒๕๖๒} และบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้ว่าท่านยังคงมี ^{และความคิด} ^{๒๕๖๒} ทางการเมืองแบบเดิมซึ่งสะท้อนออกมาในรูปแบบบทบาท

^๑หนังสือราชการ ปีมะโรง โทศก ศักราช ๑๒๔๒ ร.ที่ ๑๐๖๐ เล่ม ๔ วัน ๙ ๖ ๑๒ ค่ำ ปีมะโรง โทศก ๑๒๔๒.

ทางการเมืองหลายตอน แต่ขณะเดียวกันท่านต้องเผชิญปัญหาความขัดแย้งทางความคิดกับ
 คนรุ่นใหม่ซึ่งออกมาเป็นผลในทางปฏิบัติ แม้กระนั้นก็ตามในที่สุดทั้งสองฝ่ายก็สามารถ
 ประนีประนอมกันได้อันส่งผลดีต่อเสถียรภาพทางการเมืองของประเทศ บทบาททางการเมือง
 ของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ในช่วงสมัยผู้สำเร็จราชการ แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้า
 พระยาฯ เป็นผู้มีความสามารถและอิทธิพลทางการเมืองสูงสุดอย่างแท้จริง โดยท่านได้ใช้วิธี
 การปกครองบ้านเมืองอย่างฉลาด จนดูเหมือนว่าท่านกระจายอำนาจไปยังบุคคลอื่น
 ประกอบการช่วยหลักการสร้างความชอบธรรมในการปกครองด้วย ตลอดเวลา ๕ ปีของ
 การเป็นผู้สำเร็จราชการ ท่านได้พิสูจน์ให้เห็นว่าท่านมีความสามารถในการปกครอง
 ประเทศเพียงไร และเมื่อครบกำหนดเวลาท่านก็ "หลีกทาง" ให้รัชกาลที่ ๕ ได้ขึ้น
 ครองราชย์อย่างสมบูรณ์โดยไม่มีเหตุการณ์ร้ายเกิดขึ้น ซึ่งยอมเป็นการยืนยันว่าท่านไม่ได้
 จะแย่งราชสมบัติจากพระมหากษัตริย์ครั้งที่คนระแวงสงสัยกันเลย แม้เมื่อท่านออกจากเป็น
 ผู้สำเร็จราชการและยังเขาสุโขทัยแล้ว ท่านยังมีความสนใจระดักรื้อถอนตอกิจการของ
 บ้านเมืองอยู่ตลอดมาจนปีสุดท้ายแห่งชีวิต ซึ่งสะท้อนออกมาเป็นบทบาททางการเมืองใน
 คานทาง ๆ อันชี้ให้เห็นว่าท่านมีความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ มีความรักชาติ
 บ้านเมือง และมีความระมัดระวังรักษาเกียรติยศชื่อเสียงของวงศ์ตระกูลเพียงใด